श्रीः శ్రీః

विज्ञानदीपिका

విజ్ఞానదీపికా

వివృతివ్యాఖ్యానసహితా - विवृतिव्याख्यानसहिता

సంస్కృతమూలం : శ్రీపద్మపాదాచార్యః

संस्कृतमूलम्ः श्रीपद्मपादाचार्यः

संस्कृतभाषाप्रचारसमितिः

हैदराबाद्

श्रीः శ్రీః

विज्ञानदीपिका

విజ్ఞానదీపికా

వివృతివ్యాఖ్యానసహితా - विवृतिव्याख्यानसहिता

సంస్కృతమూలం : శ్రీపద్మపాదాచార్యః

संस्कृतमूलम्: श्रीपद्मपादाचार्यः

संस्कृतभाषाप्रचारसमितिः

हैदराबाद्

శ్రీః

विज्ञानदीपिका విజ్ఞానదీపికా

వివృతివ్యాఖ్యానసహితా - विवृतिव्याख्यानसहिता

సంస్కృతమూలం: శ్రీపద్మపాదాచార్యః

संस्कृतमूलम्: श्रीपद्मपादाचार्यः

प्रथम मुद्रणम्:- 23-07-2009

ప్రతులు : 500

పేజీలు : 96

వెల రూ. : రూ.50-00

1. R. Mohana Rao,
4-103, ILTD Colony Extn.,
Kothapet, CHIRALA - 523 157
Ph : 94401 15411

2. Dr. Nadipineni Suryanarayana,
Principal, Retired
Near Sailaja Theatre,
Siri Nagar, KANDUKURU-523 105
Ph : 08598 - 224168

3. Samskrutha Basha Prachara Samitha,
Near Harerama Hare Krishna Temple,
Abids - Nampally Station Road,
HYDERABAD - 1

D.T.P. by :-

J. RAJA
18, Banam Complex,
Munthavari Centre, Chirala.
Cell : 98483 90564

Printed at :-

SURYA OFFSET,
CHIRALA.

PREFACE

A vivid and beautiful handwritten carbon copy of **Vijnaana – Deepikaa** with **Vivriti** commentary in Devanaagari script, authored by Sri Padmapadaachaarya, a disciple of **Sri Jagadguru Sankaraacharya**, was received long ago in 1960s from **Brahma Sree VRL Sarma** of Bombay, by **Dr. Nadipineni Suryanarayana**, Retired Principal, Kandukur in the Prakasam District of Andhra Pradesh.

The said manuscript was given to me for publication with Telugu Commentary in the monthly **"Aatma-Jyothi"** as I am its honorary editor. Mr. Chintagunta Subba Rao translated it into Telugu in a free style, and the same is now being serialised in the said Journal. It is brought out in a book form by **Sri Sadasivabrahmendra Saraswathi Ashram**, Chillakallu with the financial aid of Dr. Nadipineni Suryanarayana and with the blessings of Sri Sri sri Arulananda Swamiji.

Now it is in your hands in **Devanagari** to go through. The book discusses the cycle of birth and action **(Janma – Karma)**. The seeker of birthlessness **(Janmaraahitya)** must necessarily alienate himself / herself from the fruits of **Karma** or his / her deeds. What are the remedial measures suggested? This discussion answers this question which concerns one and all, as all mankind is infested with the multitudinous sorrows of birth-life-and-death process.

This book is published by **Samskrita-bhashaa-prachaara-samithi**, Hyderabad, with the financial aid of **Sri Nadipineni Suryanarayana,** who are duly thanked alongwith the translator of the Telugu version.

The universality of the subject has encouraged the publishers of this book. It is hoped that all readers will become knowledgeable and reap the fruits of this knowledge.

R. MOHAN RAO
Lecturer, Govt. Degree College
Kandukuru.

भूमिका

ग्रन्थोऽयं श्री शङ्करभगवत्पादप्रियशिष्येण श्री पद्मपादाचार्येण संस्कृते श्लोकरूपे प्रणीतः। श्री आचार्यः तदध्ययनसहकारिव्याख्यामपि विवृतिनाम्नीं प्रसादितवान् । अत्र जन्मपरम्परानिवृत्तिः कथं वा भवेदिति विपुलं चिन्तितम्। एवमस्य विषयो विश्वजनीनः। सर्वेऽपि दर्शनानुयायिनस्तस्मिन् श्रद्धाळुव एवेति मन्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य मूलपाठः श्री वि.आर्.यल्. शर्मणः सकाशात् श्री नडिपिनेनि वंश्येन सूर्यनारायणमहोदयेन १९६० दशके प्राप्तः। पश्चान्मम हस्तमागतः यतोऽहं "आत्मज्योति" रिति पत्रिकायाः गौरवसम्पादकः उपस्थितः। ग्रन्थस्तु श्री चिन्तगुण्टवंश्येन सुब्बरायेण कृतान्ध्रानुवादसहितः मासि मासि पत्रिकायां धारावाहितः।

श्री श्री श्री अरुळानन्दस्वामिन श्विल्लकल्लुग्रामस्थस्य श्री सदाशिवब्रह्मेन्द्र सरस्वत्याश्रमस्वामिन आशिषा च श्री नडिपिनेनि वंशजस्य सूर्यनारायण महोदयस्य आर्थिकसहायेन पुस्तकरूपमाधत्ते आन्ध्रानुवादसहितो आन्ध्रालिप्यां मुद्रितो 'विज्ञानदीपिका'। पुनरप्यद्य एतन्मुद्रणावसरे कृषिकास्सर्वे कृतज्ञताञ्जलिना सम्मानिताः।

विज्ञानदीपिकोज्ज्वालिते मार्गे चरन् मुमुक्षवस्साधकाः लक्ष्यसिद्धिं व्रजन्तीति आशां कुर्महे ।

रा मो रा

श्रीः

శ్రీః

विज्ञानदीपिका

విజ్ఞానదీపికా

వివృతివ్యాఖ్యానసహితా - विवृतिव्याख्यानसहिता

ప్రార్థనా प्रार्थना

శ్లో॥ వన్దే సామ్బం సదానన్దమ్
ఆనన్దావరణాపహమ్।
తత్త్వావలమ్బనార్థాయ
మహాదేవం ధృతాకృతిమ్॥

శ్రీభగవత్కృపోపస్థితవేదాన్తవిదాచార్యశిరోమణి శ్రీభగవదవతారభగవచ్ఛఙ్కరాచార్యచరణానుగ్రహవిజ్ఞాతపరాపరాత్మతత్త్వః శ్రీపద్మపాదాచార్యః తత్త్వానుసన్ధానలక్షణమఙ్గలం శిష్యోపశిష్యశిక్షాయై కర్తవ్యసత్ప్రకరణోపక్రమే నిబధ్నాతి-

श्लो॥ वन्दे साम्बम् सदानन्दम्
आनन्दावरणापहम् ।
तत्त्वावलम्बनार्थाय
महादेवं धृताकृतिम् ॥

श्रीभगवत्कृपोपस्थितवेदान्तविदाचार्यशिरोमणि श्रीभगवदवतारभगवच्छङ्कराचार्यचरणानुग्रहविज्ञातपरापरात्मतत्त्वः श्रीपद्मपादाचार्यः तत्त्वानुसन्धानलक्षणमङ्गलं शिष्योपशिष्यशिक्षायै कर्तव्यसत्प्रकरणोपक्रमे निबध्नाति –

श्लो॥ ब्रह्मभिः प्रतिपाद्यम् यद् ब्रह्मभिर्ब्रह्मसंयुतैः ।
चिन्तितं कर्मनिर्मुक्त्यै तद् ब्रह्म हृदि भावये ॥ १

ब्रह्मभिरिति । तत् प्रसिद्धं ब्रह्म व्यापकं चैतन्यं हृदि हृदये भावये चिन्तये। किं भूतम्? ब्रह्मभिः वेदशिरोभिः प्रतिपाद्यं अतन्निरसनमुखेन लक्षितमित्यर्थः। पुनश्च कीदृशं ब्रह्म? ब्रह्मभिः तपोभिः संयुतैः सम्यक् सम्पन्नैः ब्रह्मभिः ब्रह्मज्ञानिभिः कर्मणां सञ्चित-सञ्चीयमान-प्रारब्धानां निर्मुक्त्यै निःशेषेण समाप्त्यर्थं चिन्तितमात्मस्वरूपत्वेन ध्यातम् ॥

ब्रह्मभिः प्रतिपाद्यमित्यनेनास्य प्रकरणस्य प्रतिपाद्य प्रतिपादितभावः सम्बन्धो दर्शितः। ब्रह्मसंयुतैरित्यनेनाधिकारी सूचितः - कर्मनिर्मुक्त्यै इत्यनेन कर्मनिर्हारलक्षणं प्रयोजनमुक्तम् । तद् ब्रह्म इत्यनेन ब्रह्मणः सद् वृत्तिव्याप्यत्वेन तस्य ध्यातृध्येययोर्वा ऐक्यस्य विषयत्वमभिहितम् । महानुभावनिरूपितस्य समासस्यापि प्रकरणस्य संहितानुगतसदनुबन्धादिलक्षणैरेव भाव्यत्वादिति भावः।

శ్లో॥ బ్రహ్మభిః ప్రతిపాద్యం యద్ బ్రహ్మభిర్బ్రహ్మసంయుతైః
చిన్తితం కర్మనిర్ముక్త్యై తద్ బ్రహ్మ హృది భావయే॥ 1

బ్రహ్మభిరితి। తత్ ప్రసిద్ధం బ్రహ్మ వ్యాపకం చైతన్యం హృది హృదయే భావయే చిన్తయే। కిం భూతమ్? బ్రహ్మభిః వేదశిరోభిః ప్రతిపాద్యం అతన్నిరసనముఖేన లక్షితమిత్యర్థః। పునశ్చ కీదృశం బ్రహ్మ? బ్రహ్మభిః తపోభిః సంయుతైః సమ్యక్ సమ్పన్నైః బ్రహ్మభిః బ్రహ్మజ్ఞానిభిః కర్మణాం సఞ్చిత-సఞ్చీయమాన-ప్రారబ్ధానాం నిర్ముక్త్యై నిఃశేషేణ సమాప్త్యర్థం చిన్తితమాత్మస్వరూపత్వేన ధ్యాతమ్॥

బ్రహ్మభిః ప్రతిపాద్యమిత్యనేనాస్య ప్రకరణస్య ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదితభావః సమ్బన్ధో దర్శితః। బ్రహ్మసంయుతైరిత్యనేనాధికారీ సూచితః-కర్మనిర్ముక్త్యై ఇత్యనేన కర్మనిర్హారలక్షణం ప్రయోజనముక్తమ్। తద్ బ్రహ్మ ఇత్యనేన బ్రహ్మణః సద్వృత్తి-వ్యాప్యత్వేన తస్య ధ్యాతృధ్యేయయోర్వా ఐక్యస్య విషయత్వమభిహితమ్। మహానుభావ-నిరూపితస్య సమాసస్యాపి ప్రకరణస్య సంహితానుగతసదనుబన్ధాదిలక్షణైరేవ భావ్యత్వాదితి భావః॥

अवतारिकाः- पुनरपि परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीलक्षणशब्दवृत्त्या अकाराद्यक्षर-रूपेण स्वयमेव विवर्ततामिव प्राप्तं ब्रह्म एव मङ्गलान्तरत्वेन प्रणमति ।

श्लो।। वाचे ब्रह्मस्वरूपायै पञ्चाशद्वर्णभेदतः।
अनेकरूपमाप्तायै नमो मात्रे त्रिमूर्तये ।। २

वाच इति । मात्रे सकलचराचरजगज्जनन्यै वाचे सरस्वत्यै नमः। किं भूतायै? पञ्चाशद्वर्णभेदतः लिप्या, आकृत्या, स्थानेन उच्चारणेन वा भिन्नत्वेन स्वसमानैः अकारादि षोडश, ककारादि पञ्चविंशतिः, यकारादि नव इत्येवं पञ्चाशत् सङ्ख्याकैः वर्णैः अनेकरूपां परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी-लक्षण-शब्दवृत्त्या, चराचररूपेण वा विविधाकृतिमाप्तायै, अत एव त्रिमूर्तये त्रयोऽकार-उकारमकाराः मूर्तयः यस्याः, तदधिष्ठातारो हरिहरविधातारो वा मूर्तयो यस्याः, सत्त्वरजस्तमोगुणा वा मूर्तय उपाधयो यस्यास्तस्यै ।।

यद्वा तिस्रो भूराद्या व्याहृतयो वह्निसूर्यसोमकला वा मूर्तयो यस्याः त्रीणि पदानि यस्यां गायत्र्यां सा मूर्तिः यस्याः, त्रयो लोका सन्ति यस्मिन् ब्रह्माण्डे तन्मूर्तिः यस्याः, त्रयो ह्रस्वदीर्घप्लुता उदात्तानुदात्तस्वरिता वा मूर्तयो यस्याः, तिस्र सन्ध्यास्तदधिष्ठात्र्यो गायत्री समवत्रो सरस्वत्यो मूर्तयो यस्याः जाग्रत्स्वप्र-सुषुप्तिलक्षणा मूर्तयो सरस्वत्याः, त्रयोऽज्ञानलिङ्गस्थूलदेहाः तदभिमानिनः प्राज्ञतैजसविश्वहिरण्यगर्भवैश्वानरा वा मूर्तयो यस्याः ऋग्यजुस्साम लक्षणा वा त्रयी मूर्तिरस्याः, ध्येयध्यानध्यातृरूपा त्रिपुटीमूर्तिः स्वरूपं यस्याः तस्यै इत्थमनेकाकृतये तथापि ब्रह्मस्वरूपायै अप्रच्युतस्वस्वरूपायै नम इति पूर्वेण सम्बन्धः। प्रणवान्तर्गतस्य अकारस्य पराविषयत्वम्, उकारस्य पश्यन्ती विषयत्वं, मकारस्य सन्निपातस्य च मध्यमा विषयत्वं स्वस्वस्थानप्राप्तानां वर्णानां तद्विवर्तानां च वैखरीविषयत्वमिति विवेकः। कार्यकालोपस्थितमायागुणानुकरणेन विविधाकृत्या प्रतीयमानस्यापि ब्रह्मणः कूटस्थस्वस्वरूपत्वात् सच्चिदानन्दरूपत्वं न हीयते इति भावः।।

అవతారికా:– పునరపి పరా–పశ్యన్తీ–మధ్యమా–వైఖరీలక్షణశబ్దవృత్త్యా అకారాద్యక్షర–రూపేణ స్వయమేవ వివర్తతామివ ప్రాప్తం బ్రహ్మ ఏవ మఙ్గలాన్తరత్వేన ప్రణమతి।

శ్లో।। వాచే బ్రహ్మస్వరూపాయై పఞ్చాశద్వర్ణభేదతః।
అనేకరూపమాప్తాయై నమో మాత్రే త్రిమూర్తయే।। 2

వాచ ఇతి। మాత్రే సకలచరాచరజగజ్జనన్యై వాచే సరస్వత్యై నమః। కిం భూతాయై? పఞ్చాశద్వర్ణభేదతః లిప్యా, ఆకృత్యా, స్థానేన ఉచ్చారణేన వా భిన్నత్వేన స్వసమానైః అకారాది షోడశ, కకారాది పఞ్చవింశతిః, యకారాది నవ ఇత్యేవం

పఞ్చాశత్ సంఖ్యాకైః వర్ణైః అనేకరూపాం పరా-పశ్యన్తీ-మధ్యమా-వైఖరీ-లక్షణ-శబ్దవృత్త్యా, చరాచరరూపేణ వా వివిధాకృతిమాప్తాయై, అత ఏవ త్రిమూర్తయే త్రయోఽకార-ఉకారమకారాః మూర్తయః యస్యాః, తదధిష్ఠాతారో హరిహర-విధాతారో వా మూర్తయో యస్యాః, సత్త్వరజస్తమోగుణా వా మూర్తయ ఉపాధయో యస్యాస్తస్యై॥

యద్వా తిస్రో భూరాద్యా వ్యాహృతయో వహ్నిసూర్యసోమకలా వా మూర్తయో యస్యాః త్రీణి పదాని యస్యాం గాయత్ర్యాం సా మూర్తిః యస్యాః,త్రయో లోకా సన్తి యస్మిన్ బ్రహ్మాణ్డే తన్మూర్తిః యస్యాః, త్రయో హ్రస్వదీర్ఘప్లుతా ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితా వా మూర్తయో యస్యాః, తిస్రః సన్ధ్యాస్తదధిష్ఠాత్ర్యో గాయత్రీస[illegible]త్రో సరస్వత్యో మూర్తయో యస్యాః, జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిలక్షణా మూర్తయో సరస్వత్యాః, త్రయోఽ-జ్ఞానలిఙ్గస్థూలదేహాః తదభిమానినః ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వహిరణ్యగర్భవైశ్వానరా వా మూర్తయో యస్యాః ఋగ్యజుస్సామలక్షణా వా త్రయీ మూర్తిరస్యాః, ధ్యేయధ్యాన-ధ్యాతృరూపా త్రిపుటీమూర్తిః స్వరూపం యస్యాః తస్యై ఇత్థమనేకాకృతయే తథాపి బ్రహ్మస్వరూపాయై అప్రచ్యుతస్వస్వరూపాయై నమ ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః॥ ప్రణవాన్తర్గతస్య అకారస్య పరావిషయత్వమ్, ఉకారస్య పశ్యన్తీ విషయత్వం, మకారస్య సన్నిపాతస్య చ మధ్యమా విషయత్వం స్వస్వస్థానప్రాప్తానాం వర్ణానాం తద్వివర్తానాం చ వైఖరీవిషయత్వమితి వివేకః॥ కార్యకాలోపస్థితమాయాగుణానుకరణేన వివిధాకృత్యా ప్రతీయమానస్యాపి బ్రహ్మణః కూటస్థస్వరూపత్వాత్ సచ్చిదానన్దరూపత్వం న హీయతే ఇతి భావః॥

अवतारिका:- त्रिगुणमायामृगीनर्तकत्वेन गुणाभिमानित्वं गतस्य पूर्वस्वरूप अस्मृत्या आत्मनो जीवत्वव्यवहारो दुर्वार इत्याशयेनाह ।

श्लो॥ त्रैगुण्याद् ब्रह्मणः पूर्वं सच्चिदानन्दरूपिणः।
सदसत्कर्मणोः सङ्गाज्जीवत्वं न निवर्तते ॥ ३

व्याख्या - त्रैगुण्यादिति । सत्ताज्ञानसुखस्वरूपस्यापि परमात्मनः सत्त्वरजस्तमः-साम्यलक्षणायां प्रकृतौ प्रतिबिम्बपातेन जीवत्वं लभमानस्य जगदुपादानकारणा-विद्यासम्बन्धेन अदृष्टवशतः संप्राप्तोत्तममध्यमाधमकर्मप्रसङ्गेन संसरत आत्मनः कर्मकर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानानिवृत्त्या तदाकारवृत्त्यभावात् जीव इति नामरूपव्यवहारो न निवर्तते । अविद्यास्वभावनामरूपयोरेव आत्मस्वभावरूपसच्चिदानन्दावरकत्वात् तत्संसर्ग एवात्मनो द्वैरूप्यकर इति भावः॥

అవతారికా:- త్రిగుణమాయామృగీనర్తకత్వేన గుణాభిమానిత్వం గతస్య పూర్వ-స్వరూప- అస్మృత్యా ఆత్మనో జీవత్వవ్యవహారో దుర్వార ఇత్యాశయేనాహ।

శ్లో॥ త్రైగుణ్యాద్ బ్రహ్మణః పూర్వం సచ్చిదానన్దరూపిణః।
సదసత్కర్మణోః సఙ్గాజ్జీవత్వం న నివర్తతే॥ 3

వ్యాఖ్యా- త్రైగుణ్యాదితి। సత్తాజ్ఞానసుఖస్వరూపస్యాపి పరమాత్మనః సత్త్వరజస్తమః -సామ్య లక్షణాయాం ప్రకృతౌ ప్రతిబిమ్బపాతేన జీవత్వం లభమానస్య జగదుపాదాన-కారణావిద్యాసమ్బన్ధేన అదృష్టవశతః సంప్రాప్తోత్తమమధ్యమాధమకర్మప్రసఙ్గేన సంసరత ఆత్మనః కర్మకర్తృత్వభోక్తృత్వాభిమానానివృత్త్యా తదాకారవృత్త్యభావాత్ జీవ ఇతి నామరూపవ్యవహారో న నివర్తతే। అవిద్యాస్వభావనామరూపయోరేవ ఆత్మస్వభావరూప సచ్చిదానన్దావరకత్వాత్ తత్సంసర్గ ఏవాత్మనో ద్వైరూప్యకర ఇతి భావః॥

अवतारिका:- त्रिगुणसम्बन्धनिबन्धनैव आत्मनस्तत्तद्गुणकर्मानुसारिणी देहलोक प्राप्तिरपि प्रसक्तेत्याह --

श्लो।। अधोवृत्तिस्तमोवृत्तेर्मध्यवृत्तिस्तु राजसात् ।
ऊर्ध्ववृत्तिस्तु सत्त्वेन सत्यवृत्तिर्विशुद्धतः ।। ४

व्याख्या - अधोवृत्तिरिति । अज्ञानमोहादिकारेण तमसि वृत्तिः वर्तनं यस्य कर्मणस्तदभिमानिनो जीवात्मनः पशुपक्षिमृगनागाद्यशुभयोनिः यातनार्हलोकप्राप्तिश्च प्रसज्यते इति शेषः। "अधो गच्छन्ति तामसाः" इति भगवद्गीतोक्तेः। रागतृष्णादि-कारणरजः प्रधानात् कर्मणः सकाशात् तदभिमानिनो जीवस्य मध्यवृत्तिः विद्याधरयक्षरक्षोमनुष्यादियोनिः समानसुखदुःखोदयलोकप्राप्तिश्च भवति । "मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः" इति गीतोक्तेः। ज्ञानसुखादिकारणसत्त्वप्रधानकर्मणा तदभिमानिदेहिनः ऋषिदेवतादियोनिः स्वर्गमहर्लोकादिप्राप्तिश्च भवति। "ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्था" इति गीतोक्तेः। तत्रापि विशिष्ठतः लुप्तरजस्तमोवृत्तिक-वैराग्योपरतिहेतुकसात्त्विककर्मणः सत्यवृत्तिः सत्ये हिरण्यगर्भलोके सत्यलक्षणे परमात्मनि वा वृत्तिः स्थितिरुपतिष्ठते । गुणानां प्रकृतिकार्यत्वेऽपि कार्याकृती-नामनेकत्वात् फलानामपि अनेकत्वमिति भावः ।।

అవతారికా:- త్రిగుణసమ్బన్ధనిబన్ధనైవ ఆత్మనస్తత్తద్గుణకర్మానుసారిణీ దేహలోకప్రాప్తి-రపి ప్రసక్తేత్యాహ --

శ్లో॥ అధోవృత్తిస్తమోవృత్తేర్మధ్యవృత్తిస్తు రాజసాత్।
ఊర్ధ్వవృత్తిస్తు సత్త్వేన సత్యవృత్తిర్విశుద్ధతః॥ 4

వ్యాఖ్యా:- అధోవృత్తిరితి। అజ్ఞానమోహాదికారేణ తమసి వృత్తిః వర్తనం యస్య కర్మణ-స్తదభిమానినో జీవాత్మనః పశుపక్షిమృగనాగాద్యశుభయోనిః యాతనార్హలోకప్రాప్తిశ్చ ప్రసజ్యతే ఇతి శేషః। "అధో గచ్ఛన్తి తామసాః" ఇతి భగవద్గీతోక్తేః। రాగతృష్ణాదికారణ-రజఃప్రధానాత్ కర్మణః సకాశాత్ తదభిమానినో జీవస్య మధ్యవృత్తిః విద్యాధర-యక్షరక్షోమనుష్యాదియోనిః సమానసుఖదుఃఖోదయలోకప్రాప్తిశ్చ భవతి । "మధ్యే తిష్ఠన్తి రాజసాః"ఇతి గీతోక్తేః। జ్ఞానసుఖాదికారణసత్త్వప్రధానకర్మణా తదభిమానిదేహినః ఋషిదేవతాదియోనిః స్వర్గమహర్లోకాది ప్రాప్తిశ్చభవతి। "ఊర్ధ్వం గచ్ఛన్తి సత్త్వస్థాః" ఇతి గీతోక్తేః। తత్రాపి విశిష్టతః లుప్తరజస్తమోవృత్తిక-వైరాగ్యోపరతిహేతుక సాత్త్విక-కర్మణః సత్యవృత్తిః సత్యే హిరణ్యగర్భలోకే సత్యలక్షణే పరమాత్మని వా వృత్తిః స్థితిరుపతిష్ఠతే। గుణానాం ప్రకృతికార్యత్వేఽపి కార్యాకృతీనామనేకత్వాత్ ఫలానామపి అనేకత్వమితి భావః॥

अवतारिका:- गुणानुगतस्वभावभेदमूलककर्मफलानां भेदापत्त्या तत्फलभोगार्थं संसृतस्यात्मनोऽनेकनामरूपभेदयोऽपि प्रसक्त इत्याह --

श्लो॥ कर्मणां फलवैचित्र्याद्वैचित्र्यं जन्मनामिह ।
देहवैचित्र्यतो जीवे वैचित्र्यं भासते तथा ॥ ५

व्याख्या - कर्मणामिति। सत्त्वोद्रेककर्मणां फलं स्वर्गादि । रजः प्रधानकर्मणो भूम्यन्तरिक्षलोकस्थितिः फलम् । तामसकर्मणो यातनार्हस्थानप्राप्तिः फलम् । शुद्धसत्त्वप्रधानकर्मणो हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिः फलम् । एतस्मादेव कर्मफल-वैचित्र्याद् जन्मवैचित्र्यम् । स्वर्गान्तरिक्षभूविवराधिकरणकसुखदुःखादिप्राप्त्यर्थं देवादि मनुष्यादि पश्वादि ब्रह्मर्ष्यादि जन्मेति शरीरवैचित्र्यम् । यथा कर्मवैचित्र्यात् फलवैचित्र्यं फलवैचित्र्याद्देहवैचित्र्यं तथा देहवैचित्र्यतो जीववैचित्र्यमपि भासते। तत्त्वात्मनोः साम्येऽपि इन्द्रादयो देवा, वशिष्ठादयो मुनयो, हरिश्चन्द्रादयो राजानः, शेषादयो नागा इत्यादि जीववैचित्र्यं प्रसिद्धम् । वस्तुतो बिम्बप्रतिबिम्ब-योरभेदेनाविकलमेव जीवात्मनो ब्रह्मत्वमिति । असदपि जीववैचित्र्यं पुष्पगन्धवद् अविद्याकार्यदेहाध्यासेन स्वरूपास्फूर्त्या सदिव प्रतीयते इति भावः॥

అవతారికా:- గుణానుగతస్వభావభేదమూలకకర్మఫలానాం భేదాపత్త్యా తత్ఫలభోగార్థం సంసృతస్యాత్మనోఽనేకనామరూపభేదయోఽపి ప్రసక్త ఇత్యాహ -

శ్లో॥ కర్మణాం ఫలవైచిత్ర్యాద్వైచిత్ర్యం జన్మనామిహ।
దేహవైచిత్ర్యతో జీవే వైచిత్ర్యం భాసతే తథా ॥ 5

వ్యాఖ్యా :- కర్మణామితి। సత్త్వోద్రేకకర్మణాం ఫలం స్వర్గాది। రజఃప్రధానకర్మణో భూమ్యన్తరిక్షలోకస్థితిః ఫలమ్। తామసకర్మణో యాతనార్హస్థానప్రాప్తిః ఫలమ్। శుద్ధ-సత్త్వప్రధానకర్మణో హిరణ్యగర్భలోకప్రాప్తిః ఫలమ్। ఏతస్మాదేవ కర్మఫలవైచిత్ర్యాద్ జన్మవైచిత్ర్యమ్। స్వర్గాన్తరిక్షభూవివరాధికరణకసుఖదుఃఖాదిప్రాప్త్యర్థం దేవాది మనుష్యాది పశ్వాది బ్రహ్మర్ష్యాది జన్మేతి శరీరవైచిత్ర్యమ్। యథా కర్మవైచిత్ర్యాత్ ఫలవైచిత్ర్యం, ఫలవైచిత్ర్యాద్దేహవైచిత్ర్యం తథా దేహవైచిత్ర్యతో జీవవైచిత్ర్యమపి భాసతే। తత్త్వాత్మనోః సామ్యేఽపి ఇన్ద్రాదయో దేవా, వసిష్ఠాదయో మునయో, హరిశ్చన్ద్రాదయో రాజానః, శేషాదయో నాగా ఇత్యాది జీవవైచిత్ర్యం ప్రసిద్ధమ్। వస్తుతో బిమ్బప్రతిబిమ్బ-యోరభేదేనావికలమేవ జీవాత్మనో బ్రహ్మత్వమితి। అసదపి జీవవైచిత్ర్యం పుష్పగన్ధవద్ అవిద్యాకార్యదేహాధ్యాసేన స్వరూపాస్ఫూర్త్యా సదివ ప్రతీయతే ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु कर्मफलभोगान्ते स्वतः प्राप्तस्वरूपसम्पदा जीवत्वनिवृत्तिः भविष्यत्येवेत्याशङ्क्य फलभोगावस्थायामपि पुनः कर्मान्तरप्रसक्त्या न स्वस्वरूप-सम्पदुदय इत्याशयेनाह --

श्लो।। आनन्त्यं कर्मणामित्थमारोहादवरोहतः ।
पुण्यापुण्यविशेषेण नित्या जीवस्य संस्थितिः।। ६

व्याख्या - आनन्त्यमिति । शुभाशुभकर्मफलभोगार्थं स्वर्गादौ गमनमारोहणम् । फलभोगानन्तरं पुण्यपापयोः शेषेण पुनः स्वर्गादे च्युतिः अवरोहणम् । एवं क्रमेण कर्मणां चानन्त्यमपरिक्षयः। इह सत्कर्मकृत्या तज्जन्यपुण्यफलभोगार्थं देवादियोनिमाश्रित्य कृतसुकृतभोगस्य किञ्चित्पुण्यशेषेण भूमौ पुनर्जन्मसम्बन्धः तत्र कृतस्य कर्मणः फलभोगाय पुनः स्वर्गादौ गमनम्, एवं शुभकर्मण्योप्यारोहण मवरोहणं च नियतम् । अथासत्कर्म कृत्वापि तज्जन्यपापभोगार्थं यातनार्हासद्यो-निमाश्रित्य कृताशुभफलभोगस्य किञ्चित्पापशेषेण अदृष्टप्रेरितस्य भूमौ पुनरसज्जन्म प्रसङ्गः, तत्र पुनस्तामसकर्मप्रसक्तिः तत्कर्मफलभोगार्थं तदनुसारि

लोकगमनम् इत्यसत् कर्मण आरोहावरोहौ नियतौ । उपसर्गवैशिष्ट्यात् पुण्यपाप शेषमन्तरेण देहान्तरानुत्पत्तिः सूक्ता भवति । इत्येवं प्रकारेण आरोहावरोहाभ्यां जीवस्य संस्थितिः स्वरूपानवमतिर्नित्या, कर्मनिर्हारमन्तरेण दृढमूला । वस्तुतो ऽनुपहतापि सच्चिदानन्दसम्पत्तिः विस्मृतकण्ठमणेर्मणिरिव देहाध्यासवशतः अस्मृता सती जीवात्मनः शोकमोहादिजनिकेव अभूदिति भावः॥

అవతారికా:- నను కర్మఫలభోగాన్తే స్వతః ప్రాప్తస్వరూపసమ్పదా జీవత్వనివృత్తిః భవిష్యత్యేవేత్యాశఙ్క్య ఫలభోగావస్థాయామపి పునః కర్మాన్తరప్రసక్త్యా న స్వస్వరూప సమ్పదుదయ ఇత్యాశయేనాహ-

శ్లో॥ అనన్త్యం కర్మణామిత్థమారోహాదవరోహతః
పుణ్యాపుణ్యవిశేషేణ నిత్యా జీవస్య సంస్థితిః॥ 6

వ్యాఖ్యా :- అనన్త్యమితి। శుభాశుభకర్మఫలభోగార్థం స్వర్గాదౌ గమనమారోహణమ్। ఫలభోగానన్తరం పుణ్యపాపయోః శేషేణ పునః స్వర్గాదే చ్యుతిః అవరోహణమ్। ఏవం క్రమేణ కర్మణాం చానన్త్యమపరిక్షయః ఇహ సత్కర్మకృత్వా తజ్జన్యపుణ్యఫలభోగార్థం దేవాదియోనిమాశ్రిత్య కృతసుకృతభోగస్య కిఞ్చిత్పుణ్యశేషేణ భూమౌ పునర్జన్మ సమ్బన్ధః తత్ర కృతస్య కర్మణః ఫలభోగాయ పునః స్వర్గాదౌ గమనమ్, ఏవం శుభకర్మణోప్యా-రోహణమవరోహణం చ నియతమ్। అథాసత్కర్మ కృత్వాపి తజ్జన్యపాపభోగార్థం యాతనార్థాసద్యోనిమాశ్రిత్య కృతాశుభఫలభోగస్య కిఞ్చిత్పాపశేషేణ అదృష్టప్రేరితస్య భూమౌ పునరసజ్జన్మ ప్రసఙ్గః, తత్ర పునస్తామసకర్మప్రసక్తిః తత్కర్మఫలభోగార్థం తదనుసారిలోకగమనమ్ ఇత్యసత్కర్మణ ఆరోహావరోహౌ నియతౌ। ఉపసర్గవైశిష్ట్యాత్ పుణ్యపాపశేషమన్తరేణ దేహాన్తరానుత్పత్తిః సూక్తా భవతి। ఇత్యేవం ప్రకారేణ ఆరోహావరోహాభ్యాం జీవస్య సంస్థితిః స్వరూపానవమతిర్నిత్యా, కర్మనిర్హారమన్తరేణ దృఢమూలా। వస్తుతోఽనుపహతాపి సచ్చిదానన్దసమ్పత్తిః విస్మృతకణ్ఠమణేర్మణిరివ దేహాధ్యాసవశతః అస్మృతా సతీ జీవాత్మనః శోకమోహాదిజనికేవ అభూదితి భావః॥

अवतारिका:- ननु आरोहावरोहयोः फलभोगमूलत्वात् फलानां चाविद्यामूल-त्वात्तस्याश्च बाधदर्शनात् कथमपि तदुपेक्षया स्वरूपस्मृतिः भवेदेव इत्याशङ्क्य अविद्यायाः सादित्वे सर्वमेतत् सम्पद्यते, न तु तदस्तीत्याह --

श्लो॥ अविद्याया अनादित्वात् कर्मणामपरिक्षयात् ।
कृतनाशाद्विधा गत्या स्वरूपाप्तिर्विदूरतः ॥ ७

व्याख्या - अविद्याया इति । त्रिगुणसाम्यलक्षणायाः सूक्ष्मस्थूलदेहरूपेण परिणताया अज्ञानाभिन्नया अविद्यया अनादित्वात् तन्मूलानाम् एकादशेन्द्रिय-करणकानां कर्मणां चापरिक्षयात् समाप्त्यभावात् कृतस्य च कर्मणो भोगमन्तरेण नाशाभावात् आरोहावरोहयात्रायाश्च भोगार्थत्वात् तत्तद्देहकृतकर्मफलभोगवासनानुपक्षया जीवात्मनः स्वरूपाप्तिः सच्चिदानन्दब्रह्मत्वलब्धिः विदूरतः विशेषेण पारोक्ष्यं गता । घनच्छन्नदृष्टेः सूर्यादर्शनमिव कर्मफलभोगप्रवाहपातेन स्वरूपादृष्ट्या आत्मनोऽहं सुखी अहं दुःखीति स्वारोपितान्तःकरणप्रत्ययो नियत इति भावः॥

అవతారికా:-నను ఆరోహావరోహయోః ఫలభోగమూలత్వాత్ ఫలానాం చావిద్యామూల -త్వాత్తస్యాశ్చ బాధదర్శనాత్ కథమపి తదుపేక్షయా స్వరూపస్మృతిః భవేదేవ ఇత్యాశఙ్క్య, అవిద్యాయాః సాదిత్వే సర్వమేతత్ సమ్పద్యతే, న తు తదస్తీత్యాహ-

శ్లో॥ అవిద్యాయా అనాదిత్వాత్ కర్మణామపరిక్షయాత్।
కృతనాశాద్విధా గత్యా స్వరూపాప్తిర్విదూరతః॥ 7

వ్యాఖ్యా :- అవిద్యాయా ఇతి । త్రిగుణసామ్యలక్షణాయాః సూక్ష్మస్థూలదేహరూపేణ పరిణతాయా అజ్ఞానాభిన్నయా అవిద్యయా అనాదిత్వాత్ తన్మూలానామ్ ఏకాదశేన్ద్రియ కరణకానాం కర్మణాం చాపరిక్షయాత్ సమాప్త్యభావాత్ కృతస్య చ కర్మణో భోగమన్తరేణ నాశాభావాత్ ఆరోహావరోహయాత్రాయాశ్చ భోగార్థత్వాత్ తత్తద్దేహకృతకర్మఫల-భోగవాసనానుపక్షయా జీవాత్మనః స్వరూపాప్తిః సచ్చిదానన్దబ్రహ్మత్వలబ్ధిః విదూరతః విశేషేణ పారోక్ష్యం గతా। ఘనచ్ఛన్నదృష్టేః సూర్యాదర్శనమివ కర్మఫలభోగప్రవాహ-పాతేన స్వరూపాదృష్ట్యా ఆత్మనోఽహం సుఖీ అహం దుఃఖీతి స్వారోపితాన్తఃకరణ-ప్రత్యయో నియత ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु तस्या अनादित्वेऽपि कर्मणां तु तत्कार्यत्वादुपक्षयप्रसक्तिः अस्त्येवेत्याशङ्क्य कर्मणामप्यनन्तपारत्वात् क्रमेण भोगप्रदत्वाच्च न समाप्ति-रस्तीत्याह -

श्लो॥ सञ्चितं चीयमानं च प्रारब्धं कर्म तत्फलम् ।
क्रमेणावृत्तिरेतेषां पूर्वं बलवतोऽपि वा ॥ ८

व्याख्या - सञ्चितमिति । कृतं, क्रियमाणं, प्रारब्धं चेति त्रिविधं कर्म । तज्जन्यफलं पुण्यं पापं च त्रिविधमेव । तत्राभुक्तं यत्कर्म तत् सञ्चितमित्युच्यते। क्रियमाणं यत्कर्म तत्सञ्चीयमानं, यत्कर्मफलभोगार्थमेतद्देहोत्पत्तिस्तत्कर्म प्रारब्धिमिति व्यवह्रियते। एकस्यैव कालस्य भूतभवद्भविष्यद्व्यवहारविषयमिव कर्मत्वेनैकरूपत्व-स्यापि कर्मणो भोगकालावस्थाभेदेन त्रैविध्यमित्यर्थः।।

तत्र त्रिविधेषु कर्मसु मध्ये जन्मना जन्मभ्यां जन्मभिर्वा प्रारब्धभोगसमाप्तौ सञ्चितकर्मफलभोगारम्भः तत्समाप्तौ च पूर्वे प्रारब्धफलभोगावस्थायां यत् सञ्चीयमानमिति व्यवहृतं तत्फलस्य भोगारम्भः। यद्वा सञ्चितानां शुभाशुभकर्मणां मध्ये यस्य पूर्वकालिकत्वं तस्य पूर्वं प्रारम्भः, तत्समाप्तौ तदनन्तरजातस्यैवं वा क्रमेणावृत्तिः। अपि च सञ्चितकर्मणां मध्ये पौर्वापर्यमनपेक्ष्य यस्य कर्मणो बलवत्तरत्वं तस्यैव पूर्वमारम्भः। अथवा पीयूषग्राहिन्यायेन एककालावच्छेदेन प्रवृत्तानां प्रारब्धानामेव कर्मणां मध्ये प्रारब्धमपि दुर्बलं कर्म तिरस्कृत्य बलवत्तरस्यैव पूर्वमारम्भः।।

केचित्तु बलवत्तरं सञ्चितं पश्चात्-कृत्य अबलस्य सञ्चितस्य अनारब्धत्वात् सञ्चितानामेव पौर्वापर्यव्यतिक्रमो न प्रारब्धानाम् इत्याहुः। सावकाशनिरवकाश-निर्णय-असम्पत्त्या, असति प्रतिबन्धे सर्वेषामेव भोग्यत्वादघटितघटनैकसम्पत्ते-रविद्ययाः कर्मसन्ततेस्तारतम्याग्रहो न वैचित्र्यहेतुरिति भावः।।

అవతారికా:- నను తస్యా అనాదిత్వేఽపి కర్మణాం తు తత్కార్యత్వాదుపక్షయప్రసక్తిః అస్త్యేవేత్యాశఙ్క్య కర్మణామప్యనన్తపారత్వాత్ క్రమేణ భోగప్రదత్వా చ్చ న సమాప్తిరస్తీత్యాహ-

శ్లో॥ సఞ్చితం చీయమానం చ ప్రారబ్ధం కర్మ తత్ఫలమ్।
క్రమేణావృత్తిరేతేషాం పూర్వం బలవతోఽపి వా ॥ 8

వ్యాఖ్యా:- సఞ్చితమితి। కృతం, క్రియమాణం, ప్రారబ్ధం చేతి త్రివిధం కర్మ! తజ్జన్య-ఫలం పుణ్యం పాపం చ త్రివిధమేవ। తత్రాభుక్తం యత్కర్మ తత్ సఞ్చితమిత్యుచ్యతే। క్రియమాణం యత్కర్మ తత్సఞ్చీయమానం, యత్కర్మఫలభోగార్థమేతద్దేహోత్పత్తిస్తత్కర్మ ప్రారబ్ధమితి వ్యవహ్రియతే। ఏకస్యైవ కాలస్య భూతభవద్భవిష్యద్వ్యవహారవిషయమివ కర్మత్వేనైకరూపత్వస్యాపి కర్మణో భోగకాలావస్థాభేదేన త్రైవిధ్యమిత్యర్థః॥

తత్ర త్రివిధేషు కర్మసు మధ్యే జన్మనా జన్మభ్యాం జన్మభిర్వా ప్రారబ్ధభోగసమాప్తౌ సఞ్చితకర్మఫలభోగారమ్భః తత్సమాప్తౌ చ పూర్వే ప్రారబ్ధఫలభోగావస్థాయాం యత్ సఞ్చీయమానమితి వ్యవహృతం తత్ఫలస్య భోగారమ్భః। యద్వా సఞ్చితానాం శుభాశుభకర్మణాం మధ్యే యస్య పూర్వకాలికత్వం తస్య పూర్వం ప్రారమ్భః, తత్సమాప్తౌ తదనన్తరజాతస్యైవం వా క్రమేణావృత్తిః। అపి చ సఞ్చితకర్మణాం మధ్యే పౌర్వాపర్యమ-నపేక్ష్య యస్య కర్మణో బలవత్తరత్వం తస్యైవ పూర్వమారమ్భః। అథవా పీయూష-గ్రాహిన్యాయేన ఏకకాలావచ్ఛేదేన ప్రవృత్తానాం ప్రారబ్ధానామేవ కర్మణాం మధ్యే ప్రారబ్ధమపి దుర్బలం కర్మ తిరస్కృత్య బలవత్తరస్యైవ పూర్వమారమ్భః॥

కేచిత్తు బలవత్తరం సఞ్చితం పశ్చాత్-కృత్య అబలస్య సఞ్చితస్య అనారబ్ధత్వాత్ సఞ్చితానామేవ పౌర్వాపర్యవ్యతిక్రమో న ప్రారబ్ధానామ్ ఇత్యాహుః।సావకాశనిరవకాశ -నిర్ణయ-అసమ్భవాత్, అసతి ప్రతిబన్ధే సర్వేషామేవ భోగ్యత్వాదఘటితఘటనైక సమ్భూతేరవిద్యాయాః కర్మసన్తతేస్తారతమ్యాగ్రహో న వైచిత్ర్యహేతురితి భావః॥

अवतारिका:- ननु "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" इति भगवद्वचनाद् ज्ञानेन कर्मसमाप्तेरुक्तत्वात् कथं कर्मसमाप्तिर्न इत्याशङ्क्य केषाञ्चिज् ज्ञाननाश्यत्वेऽपि केषाञ्चित्तु भोगनाश्यत्वस्यैव श्रुत्युक्तं न ज्ञानेन कृत्स्नकर्मसमाप्ति-रित्याह --

श्लो॥ उभयोर्ज्ञानतो नाशो भोगात् प्रारब्धकर्मणः ।
क्षेत्रागारोदरस्थानामन्नानामिव तद्विदा ॥ ९

व्याख्या - उभयोरिति । परोक्षापरोक्षभेदेन ज्ञानं द्विविधम् । तत्र "ब्रह्म अस्ति, मदुपास्यं ब्रह्म" इति यद् ज्ञानं तत्परोक्षम् । "ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्या, ब्रह्मैवाखिलं जगत्, घटाकाशमहाकाशयोरिव, नभस्थ-जलस्थचन्द्रयोरिव जीवात्म-परमात्मनोर्नास्ति भेदः, अतोऽहमस्मि ब्रह्मैव" इत्याकारकं ज्ञानमपरोक्षम् । तयोर्मध्ये परोक्षज्ञानं जनकं, अपरोक्षज्ञानं तावत् प्रारब्धेतरकर्मनाशकं, एवं चान्यं ज्ञानमपरोक्षमेव गृह्यते । तस्मादुभयोः सञ्चितसञ्चीयमानयोर्नाशः बीजलोपः। प्रारब्धकर्मणस्तु भोगेनैव शान्तिर्नान्यथा ॥

तत्र निदर्शनं यथा - क्षेत्रस्थितमन्नं सञ्चीयमानं, गहस्थितमन्नं सञ्चितं, उदरस्थितमन्नं प्रारब्धम् तत्र क्षेत्रागारस्थितयोरन्नयोः दानादिना तात्कालिकक्षयो-

ऽपि सम्भवति, उदरस्थान्नस्य तु भोगात् कालपरिपाकादेव क्षयः। इत्थं यथान्नस्य भिदा तथा कर्मभेदोऽपि । सञ्चितसञ्चीयमानयोरेव कर्मणोर् ज्ञाननाश्यत्वं नारब्धस्य । तथा च ''नाभुक्तं क्षीयते कर्म'' इत्यादौ कर्मशब्दस्य प्रारब्धपरत्वं, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी' त्यादौ सर्वशब्दः सञ्चितसञ्चीयमानपर इति मन्तव्यम्। अविशेषण कर्मभोगनाशयोरुक्तत्वेऽपि श्रुतिस्मृतिवचोबलादेव आचार्यैर्व्यवस्थाया उक्तत्वात् सम्प्रत्ययाच्चाप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं इति भावः ॥

అవతారికా:-నను "జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్ కురుతే తథా" ఇతి భగవద్వచనాద్ జ్ఞానేన కర్మసమాప్తేరుక్తత్వాత్ కథం కర్మసమాప్తిర్న ఇత్యాశఙ్క్య కేషాఞ్చిజ్ జ్ఞాననాశ్యత్వే-ఽపి కేషాఞ్చిత్తు భోగనాశ్యత్వస్యైవ శ్రుత్యుక్తం న జ్ఞానేన కృత్స్నకర్మసమాప్తిరిత్యాహ-

శ్లో॥ ఉభయోర్జ్ఞానతో నాశో భోగాత్ ప్రారబ్ధకర్మణః
క్షేత్రాగారోదరస్థానామన్నానామివ తద్భిదా ॥ 9

వ్యాఖ్యా:- ఉభయోరితి। పరోక్షాపరోక్షభేదేన జ్ఞానం ద్వివిధమ్। తత్ర "బ్రహ్మ అస్తి, మదుపాస్యం బ్రహ్మ" ఇతి యద్ జ్ఞానం తత్పరోక్షమ్। "బ్రహ్మ సత్యం, జగన్మిథ్యా, బ్రహ్మైవాఖిలం జగత్, ఘటాకాశమహాకాశయోరివ, నభస్థ-జలస్థచన్ద్రయోరివ జీవాత్మ-పరమాత్మనోర్నాస్తి భేదః, అతోఽహమస్మి బ్రహ్మైవ" ఇత్యాకారకం జ్ఞానమపరోక్షమ్। తయోర్మధ్యే పరోక్షజ్ఞానం జనకం, అపరోక్షజ్ఞానం తావత్ ప్రారబ్ధేతరకర్మనాశకం, ఏవం చాన్యం జ్ఞానమపరోక్షమేవ గృహ్యతే। తస్మాదుభయోః సఞ్చితసఞ్చీయమానయో-ర్నాశః బీజలోపః। ప్రారబ్ధకర్మణస్తు భోగేనైవ శాన్తిర్నాన్యథా॥

తత్ర నిదర్శనం యథా – క్షేత్రస్థితమన్నం సఞ్చీయమానం, గహస్థితమన్నం సఞ్చితం, ఉదరస్థితమన్నం ప్రారబ్ధమ్। తత్ర క్షేత్రాగారస్థితయోరన్నయోః దానాదినా తాత్కాలికక్షయోఽపి సమ్భవతి, ఉదరస్థాన్నస్య తు భోగాత్ కాలపరిపాకాదేవ క్షయః। ఇత్థం యథాన్నస్య భిదా తథా కర్మభేదోఽపి । సఞ్చితసఞ్చీయమానయోరేవ కర్మణోర్ జ్ఞాననాశ్యత్వం నారబ్ధస్య।తథా చ "నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ" ఇత్యాదౌ కర్మ-శబ్దస్య ప్రారబ్ధపరత్వం,'జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణీ' త్యాదౌ సర్వశబ్దః సఞ్చితసఞ్చీయమాన-పర ఇతి మన్తవ్యమ్। అవిశేషణ కర్మభోగనాశయోరుక్తత్వేఽపి శ్రుతిస్మృతివచోబలాదేవ ఆచార్యైర్వ్యవస్థాయా ఉక్తత్వాత్ సంప్రత్యయాచ్చాప్రామాణ్యం నాశఙ్కనీయం ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु नाकृतमिति न्यायेन, अकृते कर्मणि फलानुदयतो भोग्याभावादिष्टप्राप्तिर्भवत्येव इत्याशङ्क्य पूर्वजन्मकृतकर्मफलभोगस्य अवश्यं भावित्वात् कर्माकरणसम्भवतोऽपि सञ्चीयमानस्योदयस्य दुर्वारत्वाद् भोग्याभावोऽसिद्ध इत्याशयेनाह –

श्लो॥ पूर्वं फलति देहेऽस्मिन् कृतमत्र परत्र यत् ।
अदृष्टत्वाद् द्वयोरेव उत्कटमत्रैव जन्मनि ॥ १०

व्याख्या - पूर्वमिति । पूर्वं पूर्वजन्मनि कृतं कर्म अस्मिन् देहे फलति एतज्जन्मभोग्यं भवति । अत्र जन्मनि कृतं यत्कर्म तत् परत्र जन्मान्तरे फलति । पूर्वजन्मकृतकर्मण एतज्जन्मकृतकर्मसंस्कारस्य चादृष्टत्वात् अदृष्टशब्दवाच्यत्वात् श्रुतिस्मृतिभ्यामियं व्यवस्थेत्यर्थः। उत्कटं तु कर्म शुभमशुभमप्येतज्जन्मकृतं एतस्मिन्नेव जन्मनि प्रारब्धमाक्रम्य फलति । समाप्तिरपि उत्कटानुत्कट भोगावरोधेन अत्र जन्मान्तरे वा फलति । उपस्थितेरस्यादृष्टत्वात् निरुक्तेरनवसरात् इति भावः॥

అవతారికా:- నను నాకృతమితి న్యాయేన,అకృతే కర్మణి ఫలానుదయతో భోగ్యాభావాదిష్టప్రాప్తిర్భవత్యేవ ఇత్యాశజ్క్య పూర్వజన్మకృతకర్మఫలభోగస్య అవశ్యం-భావిత్వాత్ కర్మాకరణసంభవతోఽపి సఞ్చీయమానస్యోదయస్య దుర్వారత్వాద్ భోగ్యాభావోఽసిద్ధ ఇత్యాశయేనాహ -

శ్లో॥ పూర్వం ఫలతి దేహేఽస్మిన్ కృతమత్ర పరత్ర యత్।
అదృష్టత్వాద్ ద్వయోరేవ ఉత్కటమత్రైవ జన్మని॥ 10

వ్యాఖ్యా - పూర్వమితి। పూర్వం పూర్వజన్మని కృతం కర్మ అస్మిన్ దేహే ఫలతి ఏతజ్జన్మ-భోగ్యం భవతి। అత్ర జన్మని కృతం యత్కర్మ తత్ పరత్ర జన్మాన్తరే ఫలతి। పూర్వజన్మ-కృతకర్మణ ఏతజ్జన్మకృతకర్మసంస్కారస్య చాదృష్టత్వాత్ అదృష్టశబ్దవాచ్యత్వాత్ శ్రుతి-స్మృతిభ్యామియం వ్యవస్థేత్యర్థః। ఉత్కటం తు కర్మ శుభమశుభమప్యేతజ్జన్మకృతం ఏతస్మిన్నేవ జన్మని ప్రారబ్ధమాక్రమ్య ఫలతి। సమాప్తిరపి ఉత్కటానుత్కటభోగావరోధేన అత్ర జన్మాన్తరే వా ఫలతి। ఉపస్థితేరస్యాదృష్టత్వాత్ నిరుక్తేరనవసరాత్ ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु जन्मोपलक्षितकर्मसमाप्तौ कर्मोपलक्ष्यजन्मसमाप्तौ वा भवेद् इष्टप्राप्तिरित्याशङ्क्य जन्मकर्मणोर्जन्यजनकत्वनिर्धारणे विनिगमनाविरहादेकतरनाशोऽपि निर्णेतुमशक्य इत्याशयेनाह -

श्लो॥ जन्ममूलं च कर्मैव निष्पत्तिः कर्मणां जनेः।
नाशोऽन्योन्याश्रयान्नास्ति बीजाङ्कुरवदेतयोः॥ ११

व्याख्या - जन्ममूलमिति । कृतकर्मफलभोगार्थमेव जन्मसम्पद्यते । अन्यथा अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । जन्ममूलं जन्मनि निमित्तं कर्मैव भवति । "न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्" इति भगवद्वचनाज्जन्मनि सति पुनः कर्मान्तरोत्पत्तेः कर्मणां निष्पत्तिरुत्पत्तिः जनेर्जन्मत एव । एवं च जन्मकर्मणोः परस्परकारणत्वान्नाशो बीजलोपो नास्त्येव । यथा बीजादङ्कुरोत्पत्तिस्ततः पल्लवशाखापत्रपुष्पफलावयवकवृक्षोत्पत्तिः तत्र बीजाङ्कुरयोः अन्योन्याश्रयः कैश्चिदपि दुष्परिहारः, एवं च बीजाङ्कुरयोः यथा कार्यकारणत्वनियमो नास्ति तथा दुष्परिहारः, एवं च बीजाङ्कुरयोः यथा कार्यकारणत्वनियमो नास्ति तथा जन्मकर्मणोरपि एकतरस्य कारणता अन्यस्य कार्यता इति नियमो नास्ति । इति कारणनाशात् कारणनाशः कार्यनाशात् कार्यनाशः इति नियामकानुशासनाभावादिति भावः॥

అవతారికా:- నను జన్మోపలక్షితకర్మసమాప్తౌ కర్మోపలక్ష్యజన్మసమాప్తౌ వా భవేద్ ఇష్టప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్య జన్మకర్మణోర్జన్యజనకత్వనిర్ధారణే వినిగమనావిరహాదేకతరనాశో- ఽపి నిర్ణేతుమశక్య ఇత్యాశయేనాహ-

శ్లో॥ జన్మమూలం చ కర్మైవ నిష్పత్తిః కర్మణాం జనేః
నాశోఽన్యోన్యాశ్రయాన్నాస్తి బీజాఙ్కురవదేతయోః॥ 11

వ్యాఖ్యా:- జన్మమూలమితి। కృతకర్మఫలభోగార్థమేవ జన్మసమ్పద్యతే। అన్యథా అకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్। జన్మమూలం జన్మని నిమిత్తం కర్మైవ భవతి।"న హి కశ్చిత్ క్షణమపి జాతు తిష్ఠత్యకర్మకృత్" ఇతి భగవద్వచనాజ్జన్మని సతి పునః కర్మాన్తరోత్పత్తేః కర్మణాంనిష్పత్తిరుత్పత్తిః జనేర్జన్మత ఏవ। ఏవం చ జన్మకర్మణోః పరస్పరకారణత్వాన్నాశో బీజలోపో నాస్త్యేవ। యథా బీజాదఙ్కురోత్పత్తి స్తతః పల్లవశాఖాపత్రపుష్పఫలావయవక- వృక్షోత్పత్తిః తత్ర బీజాఙ్కురయోః అన్యోన్యాశ్రయః కైశ్చిదపి దుష్పరిహారః, ఏవం చ బీజాఙ్కురయోః యథా కార్యకారణత్వనియమో నాస్తి తథా జన్మకర్మణోరపి ఏకతరస్య కారణతా అన్యస్య కార్యతా ఇతి నియమో నాస్తి। ఇతి కారణనాశాత్ కారణనాశః కార్యనాశాత్ కార్యనాశః ఇతి నియామకానుశాసనాభావాదితి భావః॥

अवतारिका:- जन्मकर्मगतेः कारणतापरिभ्रमणेनाक्षयत्वं विवृणोति –

श्लो॥ वासना सूक्ष्ममूलं स्यात् स्तूलोत्पत्तिस्तु सूक्ष्मतः।
स्थूलतो वासनोत्पत्तिरित्थं जन्म पुनः पुनः॥ १२

व्याख्या - वासनेति । सूक्ष्ममूलं लिङ्गदेहकारणं वासनैव स्यात् । वासना नाम अहमेवं स्याम्, ममैवं स्यादित्यादि विषयासक्तिरूपा अन्तःकरणवृत्तिः। लिङ्गशरीरं च पञ्चज्ञानेन्द्रिय-पञ्चकर्मेन्द्रिय-पञ्चवायु-मनो-बुद्धिरूपः सप्तदशावयवकमदृष्ट-स्थानम् । यद्यपि वासनाधिकरणं लिङ्गशरीरमेव तथापि स्थूलदेहं विना नाविर्भवो विषयासक्तेरित्यभिप्रायेण स्थूलत्वे वासनोत्पत्तिरित्युक्तम् । यस्मिन् विषये यदा वासनोत्पद्यते तदा तद्विषयजप्राप्तिहेतुकं कर्माचरणम् । ततोऽदृष्टोत्पत्तिः। तच्चादृष्टं स्थूलदेहावसाने लिङ्गदेहान्तर्गतं सत् स्थूलदेहान्तरे भोगपदं भवति। इत्थं पुनः पुनः जन्मप्रसङ्गः। जन्मकर्मलिङ्गस्थूलदेहवासनानामाश्रयाश्रयिभावेन जन्ममरणलक्षणसंसारस्य दुस्तरत्वमुक्तम् । विषयार्थवासनया भवाटवीं प्रस्थितस्य जीववणिजः अनेकसुखदुःखनिदानकर्मसहायस्य न पुनरसाधारणकारण मन्तरेण स्वालयप्राप्तिरिति भावः॥

అవతారికా:- జన్మకర్మగతేః కారణతాపరిభ్రమణేనాక్షయత్వం వివృణోతి -

శ్లో॥ వాసనా సూక్ష్మమూలం స్యాత్ స్థూలోత్పత్తిస్తు సూక్ష్మతః।
స్థూలతో వాసనోత్పత్తిరిత్థం జన్మ పునః పునః॥ 12

వ్యాఖ్యా:- వాసనేతి। సూక్ష్మమూలం లిఙ్గదేహకారణం వాసనైవ స్యాత్। వాసనా నామ అహమేవం స్యామ్, మమైవం స్యాదిత్యాది విషయాసక్తిరూపా అన్తఃకరణవృత్తిః। లిఙ్గ- శరీరం చ పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియ-పఞ్చకర్మేన్ద్రియ-పఞ్చవాయు-మనో-బుద్ధిరూపః సప్త- దశావయవకమదృష్టస్థానమ్। సూక్ష్మతో లిఙ్గదేహాత్ స్థూలదేహోత్పత్తిః। స్థూలాత్ పునర్వాసనాయాః సమ్భవః। యద్యపి వాసనాధికరణం లిఙ్గశరీరమేవ తథాపి స్థూలదేహం వినా నావిర్భవో విషయాసక్తేరిత్యభిప్రాయేణ స్థూలత్వే వాసనోత్పత్తి-రిత్యుక్తమ్। యస్మిన్ విషయే యదా వాసనోత్పద్యతే తదా తద్విషయజప్రాప్తిహేతుకం కర్మాచరణమ్। తతోఽదృష్టోత్పత్తిః। తచ్చాదృష్టం స్థూలదేహావసానే లిఙ్గదేహాన్తర్గతం సత్ స్థూలదేహాన్తరే భోగపదం భవతి। ఇత్థం పునః పునః జన్మప్రసఙ్గః। జన్మకర్మ-లిఙ్గస్థూలదేహవాసనానామాశ్రయాశ్రయి భావేన జన్మమరణలక్షణసంసారస్య

దుస్తరత్వ- ముక్తమ్। విషయార్థవాసనయా భవాటవీం ప్రస్థితస్య జీవవణిజః అనేకసుఖ దుఃఖనిదానకర్మసహాయస్య న పునరసాధారణకారణ మన్తరేణ స్వాలయప్రాప్తిరితి భావః॥

अवतारिका :- अखिलस्यापि जन्मकर्मप्रवाहस्य वासनामूलत्वात् तन्नाशादिष्टप्राप्तिः इति वासिष्ठीं सम्मतिं पुरस्कृत्य श्रीभगवत्पूज्यपादसम्मतिदृढीकरणाय अन्येषामपि पक्षपातसम्मतीराह —

श्लो॥ वासनानाशतो जन्मकर्मनाशं मनीषिणः।
वासनायाः क्षयं कर्मनाशादिति परे जगुः॥ १३

व्याख्या- वासनानाशत इति श्लोकचतुष्टयेन। मनीषिणो वशिष्ठादयो विषयासक्त-चित्तस्य मरणानन्तरं यस्मिन् विषये विशेषतोऽध्यासः तद् विषयभोगाय मायाकल्पितं कर्मानुसारि स्थूलदेहमाश्रित्य फलमनुभवतीति हेतोर्वासनाक्षय-मन्तरेण जन्मकर्मणोः समाप्तिः नास्तीति विषयासक्तिरेव पूर्वं त्याज्या, तन्नाशज्जन्मकर्मनाश इत्याहुः। परे आचार्या यावत्कर्म प्रचारस्तावत् पुण्य पापाङ्कुरोत्पत्तिः, यावत्पुण्यपापे तावज्जन्मना भाव्यं अतः कर्मक्षयं विना वासनाक्षयोनास्तीति कर्मसमाप्तिरेव पूर्वं विधेया इति जगुः॥

అవతారికా:- అఖిలస్యాపి జన్మకర్మప్రవాహస్య వాసనామూలత్వాత్ తన్నాశాదిష్టప్రాప్తిః ఇతి వాసిష్ఠీం సమ్మతిం పురస్కృత్య శ్రీభగవత్పూజ్యపాదసమ్మతిదృఢీకరణాయ అన్యేషా-మపి పక్షపాతసమ్మతీరాహ-

శ్లో॥ వాసనానాశతో జన్మకర్మనాశం మనీషిణః
వాసనాయాః క్షయం కర్మనాశాదితి పరే జగుః॥ 13

వ్యాఖ్యా:- వాసనానాశత ఇతి శ్లోకచతుష్టయేన। మనీషిణో వసిష్ఠాదయో విషయాసక్త-చిత్తస్య మరణానన్తరం యస్మిన్ విషయే విశేషతోఽధ్యాసః తద్ విషయభోగాయ మాయాకల్పితం కర్మానుసారి స్థూలదేహమాశ్రిత్య ఫలమనుభవతీతి హేతోర్వాస-నాక్షయమన్తరేణ జన్మకర్మణోః సమాప్తిః నాస్తీతి విషయాసక్తిరేవ పూర్వం త్యాజ్యా, తన్నాశజ్జన్మకర్మనాశ ఇత్యాహుః పరే ఆచార్యా యావత్కర్మప్రచారస్తావత్ పుణ్యపాపాఙ్కు-రోత్పత్తిః, యావత్పుణ్యపాపే తావజ్జన్మనా భావ్యమ్ అతః కర్మక్షయం వినా వాసనాక్షయో నాస్తీతి కర్మసమాప్తిరేవ పూర్వం విధేయా ఇతి జగుః॥

श्लो।। कर्मणो वासनायाश्च नाशो जन्मविनाशतः।
द्वयोर्नाशाज्जन्मनाश इति सम्पन्नवादिनः।। १४

श्लो।। विज्ञानात् कर्मणो नाशो विज्ञानाद्वासनाक्षयः।
विज्ञानाज्जन्मनाशोऽपि विज्ञानात् स्फूर्तिरात्मनः।। १५

व्याख्या - यावज्जन्म तावद्विषयासक्तिः, यावद्विषयानुरागस्तावत् कर्मप्रवृत्तिः तस्माद् यथा जन्म न स्यात्तथा प्रयतेत इति भास्करादयो वदन्ति। सम्पन्नवादिनो महाराजादयस्तु कर्मक्षयमन्तरेण वासनासमाप्तेरसम्भवाद्वासनासमाप्त्यन्तरं च जन्मकारिकारणान्तराभावात् जन्मसमाप्तिस्तावत् कर्मसमाप्त्यधीना इत्याहुः। याज्ञवल्क्यादयस्तु जन्मनाशस्य वासनानाशाधीनत्वात् तन्नाशस्य च कर्मनाशाधीनत्वात् स्वत एव कर्मनाशस्यासम्भवात् कर्म समाप्तिं प्रति विज्ञानस्य कारणतामाश्रित्य मतान्तरमुपेक्षन्ते विज्ञानादिति । सदाकाराकारितवृत्तेरेवात्र विज्ञानशब्दस्य वाच्यत्वात् तादृशवृत्तिमन्तरा कर्मक्षयासम्भवः। तस्मात् कर्मवासनयोः समाप्तिं प्रति विज्ञानस्य साक्षात् कारणता, जन्मसमाप्तिं प्रति परम्परया कारणता। आत्मनः स्फूर्तिः आत्मबोधश्च विज्ञानस्यैव फलं,तस्यैव कृतिसाध्यत्वावगमाद् इत्याहुः ।।

శ్లో॥ కర్మణో వాసనాయాశ్చ నాశో జన్మవినాశతః।
ద్వయోర్నాశాజ్జన్మనాశ ఇతి సమ్పన్నవాదినః॥ 14

శ్లో॥ విజ్ఞానాత్ కర్మణో నాశో విజ్ఞానాద్వాసనాక్షయః।
విజ్ఞానాజ్జన్మనాశోఽపి విజ్ఞానాత్ స్ఫూర్తిరాత్మనః॥ 15

వ్యాఖ్యా:- యావజ్జన్మ తావద్విషయాసక్తిః, యావద్విషయానురాగస్తావత్ కర్మప్రవృత్తిః తస్మాద్ యథా జన్మ న స్యాత్తథా ప్రయతేత ఇతి భాస్కరాదయో వదన్తి। సమ్పన్నవాదినో మహారాజాదయస్తు కర్మక్షయమన్తరేణ వాసనాసమాప్తేరసమ్భవాద్వాసనాసమాప్త్యన్తరం చ జన్మకారికారణాన్తరాభావాత్ జన్మసమాప్తిస్తావత్ కర్మసమాప్త్యధీనా ఇత్యాహుః। యాజ్ఞవల్క్యాదయస్తు జన్మనాశస్య వాసనానాశాధీనత్వాత్ తన్నాశస్య చ కర్మనాశాధీనత్వాత్ స్వత ఏవ కర్మనాశస్యాసంభవాత్ కర్మసమాప్తిం ప్రతి విజ్ఞానస్య కారణతామాశ్రిత్య మతాన్తరముపేక్షన్తే విజ్ఞానాదితి। సదాకారాకారితవృత్తేరేవాత్ర విజ్ఞానశబ్దస్య వాచ్యత్వాత్ తాదృశవృత్తిమన్తరా కర్మక్షయాసమ్భవః। తస్మాత్ కర్మవాసనయోః సమాప్తిం ప్రతి

విజ్ఞానస్య సాక్షాత్ కారణతా, జన్మసమాప్తిం ప్రతి పరమ్పరయా కారణతా। ఆత్మనః స్ఫూర్తిః ఆత్మబోధశ్చ విజ్ఞానస్యైవ ఫలం,తస్యైవ కృతిసాధ్యత్వావగమాద్ ఇత్యాహుః॥

अवतारिका:- वैराग्योदयं विना ज्ञानोदयासम्भवात् तदुदयं विना च वासनादिक्षया-सम्भवाद् वैराग्यमेवोत्तममिष्टसाधनमिति नारदवामदेवादयो वदन्तीत्याह --

श्लो॥ वैराग्याज् ज्ञानसम्पत्तिः वैराग्याद्वासनाक्षयः।
वैराग्यात्कर्मनाशश्च कर्मनाशाज्जनेर्लयः॥ १६

व्याख्या-वैराग्यादिति । वैराग्यं नाम विषयात्यन्तानासक्ति लक्षणम् । परोक्षापरोक्षज्ञानोदयो वासनाक्षयः, कर्मसमाप्तिश्च वैराग्यादेव जायते । जनेर्जन्मनो लयः समाप्तिश्च वैराग्यादेवेति फलनिर्देशः। ज्ञानोदयं वासनाकर्म-समाप्ती च प्रति वैराग्यस्य साक्षात् परम्परया वा कारणता चिन्तनीया । अनन्तमहिमपरमेश्वरमायागुणलावण्यलीलारत्नाकरं गाहमानानां ब्रह्मांशानां जीवानां यथादृष्टमुपस्थितः शुक्तिशङ्खप्रवालमुक्तारत्नलाभः स्वस्वपरमविनोदहेतुरेव भवतीति भावः॥

అవతారికా:- వైరాగ్యోదయం వినా జ్ఞానోదయాసమ్భవాత్ తదుదయం వినా చ వాసనాదిక్షయాసంభవాద్ వైరాగ్యమేవోత్తమమిష్టసాధనమితి నారదవామదేవాదయో వదన్తీత్యాహ -

శ్లో॥ వైరాగ్యాజ్ జ్ఞానసమ్పత్తిః వైరాగ్యాద్వాసనాక్షయః
వైరాగ్యాత్కర్మనాశశ్చ కర్మనాశాజ్జనేర్లయః॥ 16

వ్యాఖ్యా:- వైరాగ్యాదితి। వైరాగ్యం నామ విషయాత్యన్తానాసక్తి లక్షణమ్। పరోక్షాపరోక్ష-జ్ఞానోదయో వాసనాక్షయః, కర్మసమాప్తిశ్చ వైరాగ్యాదేవ జాయతే। జనేర్జన్మనో లయః సమాప్తిశ్చ వైరాగ్యాదేవేతి ఫలనిర్దేశః జ్ఞానోదయం వాసనాకర్మసమాప్తీ చ ప్రతి వైరాగ్యస్య సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా కారణతా చిన్తనీయా। అనన్తమహిమ పరమేశ్వర మాయాగుణలావణ్యలీలారత్నాకరం గాహమానానాం బ్రహ్మాంశానాం జీవానాం యథాదృష్ట ముపస్థితః శుక్తిశఙ్ఖప్రవాలముక్తారత్నలాభః స్వస్వపరమవినోద- హేతురేవ భవతీతి భావః॥

अवतारिका:- ननु लिङ्गदेहस्य वासनामयत्वाद् वासनायाश्च असार्वकालिकत्वात् तदभावे लिङ्गसमाप्तौ, तदभावे स्थूलदेहाद्यनुत्पत्त्या सम्भवतीष्टाप्तिरिति आशङ्क्य कर्मक्षयान्तरमन्तरा काचनापि मनोरथपद्धतिर्न फलतीति आचार्यसिद्धान्तसम्मतिमाह --

श्लो।। पुण्यपापक्षयः कर्मक्षयाधीनस्तु जन्मिनाम् ।
पुण्यपापक्षयाधीनः सूक्ष्मदेहक्षयोऽन्तिमः।। १७

व्याख्या- पुण्येति। कर्मसमाप्तिमन्तरा पुण्यपापपरिसमाप्तिर्नास्ति, पुण्यपापपरिसमाप्तिं विना लिङ्गशरीरसमाप्तिर्नास्ति । यावल्लिङ्गशरीरं तावत् स्वरूपप्रत्ययो दुर्लभः। अतः कर्मक्षय एव सर्वतो गरीयान् । तस्मिन् सति जन्मिनां पुण्यपापसमाप्तिः। ततो भोगप्रदभोग्ययोरभावात् वासनामयस्य लिङ्गदेहस्य नाशः। स च चरमः। तत्पदं स्वरूपसम्पदुदयप्रतिबन्धकपदार्थान्तराभावात् । विमतविश्रान्तिस्थाननिर्हृतिमन्तरा कार्यकारणभूतपुण्यपापादिप्रवाहरूपेण विद्यमानत्वात् सप्ताश्रय -देहबीजानष्ट्या न जीवेष्टाप्तिरिति भावः।।

అవతారికా:- నను లిఙ్గదేహస్య వాసనామయత్వాద్ వాసనాయాశ్చ అసార్వకాలికత్వాత్ తదభావే లిఙ్గసమాప్తౌ, తదభావే స్థూలదేహాద్యనుత్పత్త్యా సంభవతీష్టాప్తిరితి ఆశఙ్క్య కర్మక్షయాన్తరమన్తరా కాచనాపి మనోరథపద్ధతిర్న ఫలతీతి ఆచార్య సిద్ధాన్తసమ్మతి-మాహ-

శ్లో।। పుణ్యపాపక్షయః కర్మక్షయాధీనస్తు జన్మినామ్।
పుణ్యపాపక్షయాధీనః సూక్ష్మదేహక్షయోఽన్తిమః।। 17

వ్యాఖ్యా:- పుణ్యేతి । కర్మసమాప్తిమన్తరా పుణ్యపాపపరిసమాప్తిర్నాస్తి, పుణ్యపాపపరిసమాప్తిం వినా లిఙ్గశరీరసమాప్తిర్నాస్తి। యావల్లిఙ్గశరీరం తావత్ స్వరూపప్రత్యయో దుర్లభః । అతః కర్మక్షయ ఏవ సర్వతో గరీయాన్। తస్మిన్ సతి జన్మినాం పుణ్యపాపసమాప్తిః। తతో భోగప్రదభోగ్యయోరభావాత్ వాసనామయస్య లిఙ్గదేహస్య నాశః। స చ చరమః। తత్పదం స్వరూపసమ్పదుదయప్రతిబన్ధకపదార్థాన్తరాభావాత్। విమతవిశ్రాన్తిస్థాననిర్హృతిమన్తరా కార్యకారణభూతపుణ్యపాపాదిప్రవాహరూపేణ విద్యమానత్వాత్ సప్తాశ్రయదేహబీజానష్ట్యా న జీవేష్టాప్తిరితి భావః।।

अवतारिका:- ननु तर्हिपुण्यपापाश्रयकर्मक्षयस्य इष्टसाधनत्वात् तत् क्षयकर-कर्मण्येव प्रयत्नो विधेय इत्याशङ्क्य इष्टापूर्तादिविहितकर्मणां पापक्षयकरत्वेऽपि पुण्यक्षयकरत्वाभावात्तन्मात्रभोगादपि आरोहावरोहयात्रा दुर्वारा इत्याह -

श्लो॥ क्षये साधनबाहुल्यं पापानां निगमोदितम् ।
इष्टापूर्तार्चनातीर्थक्षेत्रदानतपोजपाः ॥ १८

श्लो॥ पुण्यक्षयेऽपि वेदोक्ते प्रवृत्तिर्दुर्लभा नृणाम् ।
स्वर्गादि सुखहेतुत्वात् शेषादिज्योद्भव श्रुतेः॥ १९

व्याख्या- क्षय इति । पुण्यपापक्षये सति भोगप्रदवस्त्वन्तराभावाद्भोगक्षमदेहानुत्पत्तौ सम्भवतीष्टाप्तिः। तत्र पापानां क्षये क्षयार्थं साधनबाहुल्यं शास्त्रे वेदे प्रतिपादितं तदेवाह - इष्टेति । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्तं कूपारामादि । अर्चना देवपितृगुरुप्रभृतीनां पूजा । तीर्थानि गङ्गादीनि, क्षेत्राणि काशीपुष्करप्रभृतीनि, दानानि गोदानादीनि । तपो ब्रह्मचर्यादि धर्मः। जपः प्रणववेदपाठादिः। एतानि पापक्षमकामनयानुष्ठितानि चेत् पापक्षयसाधनानि । फलानुसन्धानापृक्तानि चेत् अन्तःकरणशुद्धिहेतूनि । स्वरूपज्ञानोदये सन्निपात समाप्तेरपेक्षितत्वादेकतर-समाप्तिर्न प्रकृतेष्टसाधनमिति भावः॥

ननु पुण्यक्षयस्यापि मुक्तिं प्रति हेतुत्वे तत्क्षयकरकर्माभावात् अनिर्मोक्ष-प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य पापक्षयकरकर्मवत्पुण्यक्षयकरकर्मसत्वे अपि स्रक्चन्दन-वनितादि रुचिरतरविषयभोगलालसानां वज्रप्रस्तरानुपमितहृदयानां तत्र प्रवृत्त्यभाव एवात्मनो देहाभिमानित्वकर इत्याशयेनाह पुण्यक्षयेऽपीति । पुण्यक्षयमन्तरेण मुक्तेर्दुलभत्वात् पापक्षयवत्पुण्यक्षयोऽपि वेदे प्रतिपादितः। पुण्यस्य कर्मणः क्षयो यस्मात्तस्मिन् पुण्यक्षये वेदोक्ते वेदे प्रतिपादितोऽपि तस्मिन् नृणां प्रवृत्तिर्दुर्लभा। अत्यन्ताभावाप्रदर्शनात्परिपक्वहृदयानां सुलभापीत्युक्तम् । तत्राप्रवृत्तौ हेतुः पुण्यं तावत् स्वर्गादि सुखसाधनं भवति, यत्रानन्दकरं नन्दनं पीयूषधारा, सङ्कल्पितपूरकः कल्पतरुः, अभिलषितपारदर्शकं पारिजातसुमं, सन्मान-माननीयानि विमानानि, यत्र निर्जरत्वामरत्वप्राप्तिः, एवंविधस्वर्गप्रवर्तकपुण्य-समाप्तौ अप्रवृत्तिर्न चित्रमित्यर्थः। किञ्च शेषात्पुण्यशेषात् इज्यः उद्भव उत्पत्तिस्त-स्यापि श्रुतेर्वेदादौ श्रवणात् । पुण्यशेषेण श्रोत्रियादिसार्वभौमादिजन्म भवतीति

शास्त्रानुशासनादित्यर्थः। उभयत्र सुखप्रदवस्तुपरित्यागो वास्तवार्थरसविरसाः न अधिकारिणो भवन्तीति भावः॥

అవతారికా:- నను తర్హి పుణ్యపాపాశ్రయకర్మక్షయస్య ఇష్టసాధనత్వాత్ తత్ క్షయకర-కర్మణ్యేవ ప్రయత్నో విధేయ ఇత్యాశఙ్క్య ఇష్టాపూర్తాదివిహితకర్మణాం పాపక్షయకరత్వే ఽపి పుణ్యక్షయకరత్వాభావాత్తన్మాత్రభోగాదపి ఆరోహావరోహయాత్రా దుర్వారా ఇత్యాహ -

శ్లో॥ క్షయే సాధనబాహుల్యం పాపానాం నిగమోదితమ్।
ఇష్టాపూర్తార్చనాతీర్థక్షేత్రదానతపోజపాః॥ 18

శ్లో॥ పుణ్యక్షయేఽ పి వేదోక్తే ప్రవృత్తిర్దుర్లభా నృణామ్।
స్వర్గాది సుఖహేతుత్వాత్ శేషాదిజ్యోధ్రువ శ్రుతేః॥ 19

వ్యాఖ్యా:- క్షయ ఇతి। పుణ్యపాపక్షయే సతి భోగప్రదవస్త్వన్తరాభావాద్భోగక్షమదేహా నుత్పత్తౌ సమ్భవతీష్టాప్తిః। తత్ర పాపానాం క్షయే క్షయార్థం సాధనబాహుల్యం శాస్త్రే వేదే ప్రతిపాదితం తదేవాహ - ఇష్టేతి । ఇష్టమగ్నిహోత్రాది । పూర్తం కూపారామాది। అర్చనా దేవపితృగురుప్రభృతీనాం పూజా। తీర్థాని గఙ్గాదీని, క్షేత్రాణి కాశీపుష్కర-ప్రభృతీని,దానాని గోదానాదీని।తపో బ్రహ్మచర్యాది ధర్మః।జపః ప్రణవవేదపాఠాదిః। ఏతాని పాపక్షమకామనయానుష్ఠితాని చేత్ పాపక్షయసాధనాని। ఫలానుసన్ధానాపృక్తాని చేత్ అన్తఃకరణశుద్ధిహేతూని । స్వరూపజ్ఞానోదయే సన్నిపాత సమాప్తేరపేక్షితత్వాదేక-తరసమాప్తిర్న ప్రకృతేష్టసాధనమితి భావః॥

నను పుణ్యక్షయస్యాపి ముక్తిం ప్రతి హేతుత్వే తత్క్షయకరకర్మాభావాత్ అనిర్మోక్ష-ప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్య పాపక్షయకరకర్మవత్పుణ్యక్షయకరకర్మసత్త్వే అపి స్రక్చన్దనవనితాది రుచిరతరవిషయభోగలాలసానాం వజ్రప్రస్తరానుపమితహృదయానాం తత్ర ప్రవృత్త్య-భావ ఏవాత్మనో దేహాభిమానిత్వకర ఇత్యాశయేనాహ పుణ్యక్షయేపీతి। పుణ్యక్షయమన్తరేణ ముక్తేర్దుర్లభత్వాత్ పాపక్షయవత్పుణ్యక్షయోఽ పి వేదే ప్రతిపాదితః। పుణ్యస్య కర్మణః క్షయో యస్మాత్తస్మిన్ పుణ్యక్షయే వేదోక్తే వేదే ప్రతిపాదితేఽ పి తస్మిన్ నృణాం ప్రవృత్తి-ర్దుర్లభా। అత్యన్తాభావాప్రదర్శనాత్పరిపక్వహృదయానాం సులభాపీత్యుక్తమ్। తత్రాప్రవృత్తౌ హేతుః పుణ్యం తావత్ స్వర్గాది సుఖసాధనం భవతి, యత్రానన్దకరం నన్దనం పీయూష -ధారా, సఙ్కల్పితపూరకః కల్పతరుః, అభిలషితపారదర్శకం పారిజాతసుమం, సన్మాన

-మాననీయాని విమానాని, యత్ర నిర్జరత్వామరత్వప్రాప్తిః, ఏవంవిధస్వర్గప్రవర్తక-పుణ్యసమాప్తౌ అప్రవృత్తిర్న చిత్రమిత్యర్థః। కిఞ్చ శేషాత్పుణ్యశేషాత్ ఇజ్యః ఉద్భవ ఉత్పత్తిస్తస్యాపి శ్రుతేర్వేదాదౌ శ్రవణాత్। పుణ్యశేషేణ శ్రోత్రియాదిసార్వభౌమాదిజన్మ భవతీతి శాస్త్రానుశాసనాదిత్యర్థః। ఉభయత్ర సుఖప్రదవస్తుపరిత్యాగో వాస్తవార్థ-రసవిరసాః న అధికారిణో భవన్తీతి భావః॥

अवतारिका:- तत्त्वज्ञानोदयं प्रति पुण्यपापसमाप्तेरिष्टसाधनत्वेऽपि कर्मसमाप्तिम् अन्तरा न पुण्यपापसमाप्तिरित्यभिप्रायेणाह –

श्लो॥ पुण्यपापाश्रयः कर्म हेतू ते जन्मभोगयोः।
बीजं कर्मैव सर्वस्य तल्लोपोऽखिललोपनः॥ २०

व्याख्या- पुण्यपापाश्रय इति । सदसल्लक्षणं कर्म विहाय पुण्यपापयोरनुत्पत्तेः कर्मैव तयोराश्रय उत्पत्तिस्थानम् । विना च पुण्यपापे साधनाभावात् भोगक्षमदेहानुत्पत्तिः। अतस्ते पुण्यपापे जन्मभोगयोर्हेतू, तस्मात् संसारप्रवाहस्य बीजं कर्मैव। कर्मलक्षणबीजसमाप्तिरखिलानां जन्ममरणोपलक्षितसकलसुखदुःखादीनां लोपनो नाशको भवति । निरवधित्वस्वीकारापेक्षया सावधित्वस्वीकृतेरेव गुरुत्वादित्यर्थः शाखापल्लवपत्रपुष्पफलावयवकतरोर्मूलाश्रयत्वात्तदुन्मूलनादाश्रितोन्मूलनम् अयत्नकरमिति भावः॥

అవతారికా:- తత్త్వజ్ఞానోదయం ప్రతి పుణ్యపాపసమాప్తేరిష్ట సాధనత్వేఽపి కర్మ-సమాప్తిమ్ అన్తరా న పుణ్యపాపసమాప్తిరిత్యభిప్రాయేణాహ-

శ్లో॥ పుణ్యపాపాశ్రయః కర్మ హేతూ తే జన్మభోగయోః।
బీజం కర్మైవ సర్వస్య తల్లోపోఽఖిలలోపనః॥ 20

వ్యాఖ్యా:- పుణ్యపాపాశ్రయ ఇతి। సదసల్లక్షణం కర్మ విహాయ పుణ్యపాపయోరనుత్పత్తేః కర్మైవ తయోరాశ్రయ ఉత్పత్తిస్థానమ్। వినా చ పుణ్యపాపే సాధనాభావాత్ భోగక్షమదేహా-నుత్పత్తిః। అతస్తే పుణ్యపాపే జన్మభోగయోర్హేతూ, తస్మాత్ సంసారప్రవాహస్య బీజం కర్మైవ। కర్మలక్షణబీజసమాప్తిరఖిలానాం జన్మమరణోపలక్షితసకలసుఖదుఃఖాదీనాం లోపనో నాశకో భవతి। నిరవధిత్వస్వీకారాపేక్షయాసావధిత్వస్వీకృతేరేవ గురుత్వాదిత్యర్థః శాఖాపల్లవపత్రపుష్పఫలావయవకతరోర్మూలాశ్రయత్వాత్తదున్మూలనాదాశ్రితోన్మూలనమ్ అయత్నకరమితి భావః॥

अवतारिका:-तस्मात् कैवल्योदयस्य ज्ञानोदयाधीनत्वाद् ज्ञानोदयस्य चान्तःकरण-शुद्ध्यधीनत्वात्तस्याश्च कर्मसमाप्त्यधीनत्वात् सैव परमपुरुषार्थ इत्याशयेनाह –

श्लो।। कर्मनिर्हरणं श्रेयः पुंसामुद्दामचेतसाम् ।
वैराग्यज्ञानसम्पत्तिः कर्मनिर्हरणाश्रया ।। २१

व्याख्या- कर्मनिर्हरणमिति । अनन्तापारदुःखप्रदजन्ममरणयोरभावः कथं केन कदा स्यात् ? इति उद्दामं बहुनिर्विण्णं चेतो येषां पुंसां जीवात्मनां कर्मनिर्हरणं त्रिविधकर्मसमाप्त्युपायः श्रेयः परमकल्याणम् । यतो वैराग्यस्य द्विविधज्ञानस्य च सम्पत्तिः उत्पत्तिः कर्मनिर्हरणाश्रया कर्मसमाप्तिजन्या । कर्मणि शिथिलतां प्राप्ते विषयानुरागशैथिल्योपस्थितौ इष्टज्ञानफलासङ्गादयो वक्ष्यमाणाः स्वरूपसम्पद्भूमयः क्रमेण उपतिष्ठन्ते इति भावः।।

అవతారికా:- తస్మాత్ కైవల్యోదయస్య జ్ఞానోదయాధీనత్వాద్ జ్ఞానోదయస్య చాన్తః-కరణశుద్ధ్యధీనత్వాత్తస్యాశ్చ కర్మసమాప్త్యధీనత్వాత్ సైవ పరమపురుషార్థ ఇత్యాశయే-నాహ-

శ్లో।। కర్మనిర్హరణం శ్రేయః పుంసాముద్దామచేతసామ్।
వైరాగ్యజ్ఞానసమ్పత్తిః కర్మనిర్హరణాశ్రయా ।। 21

వ్యాఖ్యా:- కర్మనిర్హరణమితి। అనన్తాపారదుఃఖప్రదజన్మమరణయోరభావః కథం కేన కదా స్యాత్? ఇతి ఉద్దామం బహునిర్విణ్ణం చేతో యేషాం తేషాం పుంసాం జీవాత్మనాం కర్మనిర్హరణం త్రివిధకర్మసమాప్త్యుపాయః శ్రేయః పరమకల్యాణమ్। యతో వైరాగ్యస్య ద్వివిధజ్ఞానస్య చ సమ్పత్తిః ఉత్పత్తిః కర్మనిర్హరణాశ్రయా కర్మసమాప్తిజన్యా। కర్మణి శిథిలతాం ప్రాప్తే విషయానురాగశైథిల్యోపస్థితౌ ఇష్టజ్ఞానఫలాసఙ్గాదయో వక్ష్యమాణాః స్వరూపసమ్పద్భూమయః క్రమేణ ఉపతిష్ఠన్తే ఇతి భావః।।

अवतारिका:- आपाततो भिन्नत्वेन प्रतीयमानान् वस्तुतः समानार्थप्रतिपादकान् अनेकाचार्यैरुपदिष्टान् कर्मनिर्हरणोपायान् प्रदर्शयति –

श्लो।। कर्मतो योगतो ध्यानात् सत्सङ्गाज्जपतोऽर्थतः।
परिपाकावलोकाच्च कर्मनिर्हरणं जगुः ।। २२

व्याख्या- कर्मत इति श्लोकचतुष्टयेन । जन्ममरणादिलक्षणसंसारदावानल-सन्तप्तानां सर्वधा कर्मनिर्हरणमन्तरेण निरतिशयसुखसम्पत्तेरनुदयात् कर्तव्यमेव कर्मनिर्हरणम् । तच्च कथं सम्पद्यते ? इत्यत्र –

कर्मतः कर्मनिर्हारः परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितेनेष्टापूर्तादिकर्मणा अन्तःकरण शुद्धिद्वारा वैराग्यादिसम्पदुदयेन कर्मसमाप्तिरिति केचिद्वदन्ति ।

यमनियममासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासविकल्पसमाधिरूपाष्टाङ्ग योगानुष्ठानादन्तःकरणनिग्रहे सति विषयरतेः शैथिल्यात् कर्मनिर्हार इत्यपरे वदन्ति ।

श्रीगुरूपदिष्टगणेशगौरीभास्करहरिहरादिरूपसगुणब्रह्माराधनतत्स्वरूप चिन्तनलक्षणध्यानतोऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा विद्यानन्दोत्पत्त्या कर्मनिर्वृतिरित्यन्ये वदन्ति ।

सत्सङ्गात् सतां स्वात्मपरमात्मैकदृष्टीनां सदाचारशिक्षार्पणपराणां विमल-मनसां साधूनां सङ्गात् लाभात् परिचर्यातो वान्तःकरणशुद्ध्या श्रीभगवदमल-चरित्रश्रवणादि सम्पदा कर्मनष्टिरित्यपरे वदन्ति ।

जपतः प्रणवगायत्रीवेदानां गुरूपदिष्टानां कालश्रद्धानतिक्रमेण जप-नाच्छुद्धान्तःकरणानां क्रमेण कर्मनाश इति केचिदाहुः।

अर्थतः श्रुत्यर्थपरिज्ञानान्महावाक्यार्थपर्यालोचनादसदर्थपरित्यागेन सदर्थ-बोधनाद्वा शोधितान्तःकरणानां प्रायो जीवो ब्रह्माभिन्न एवेति किञ्चिल्लब्धवासना-नन्दानां कर्मनिवृत्तिरुदेतीति केचिदूचुः।

परिपाकावलोकात् परिपाकाद् घटीयन्त्रवत् कालचक्रक्रममारूढानां जीवात्मनां कालपरिणामतः महाप्रलये सति स्वत एव कर्मसमाप्तिरिति केचिदाहुः। अवलोकाद्यथा घटे दृष्टेऽस्य कर्ता कोऽपि स्यादिति बुद्ध्यन्वेषणात् कुलालोऽवसीयते तथा नानारूपजगदुदयस्थितिसंहृतिकारकः कोऽप्यसाधारणः पुमान् स्यादिति जगदीश्वरपर्यवसानकपर्यालोचनात् कर्मक्षय इति केचिदाहुः। यद्वा परिपाको विषयभोगपरिणामस्तदवलोकात् सुरतान्ते कान्ताविलास एतावा-नित्येवं रूपरसगन्धस्पर्शशब्दलक्षणकविषयाणां तत्तदवसरप्राप्तभोगावसाने एतद्विषयभोग एतादृशः क्षणभङ्गुरपरिणामतो दुःखप्रदश्च इत्याकारकपर्यालोचनात् कर्म स्वयमेव क्षयं व्रजतीति परे प्राहुः॥

అవతారికా:- ఆపాతతో భిన్నత్వేన ప్రతీయమానాన్ వస్తుతః సమానార్థప్రతిపాదకాన్ అనేకాచార్యైరుపదిష్టాన్ కర్మనిర్హరణోపాయాన్ ప్రదర్శయతి -

శ్లో॥ కర్మతో యోగతో ధ్యానాత్ సత్సఙ్గాజ్జపతోఽర్థతః।
పరిపాకావలోకాచ్చ కర్మనిర్హరణం జగుః॥ 22

వ్యాఖ్యా:- కర్మత ఇతి శ్లోకచతుష్టయేన । జన్మమరణాదిలక్షణసంసారదావానల- సన్తప్తానాం సర్వథా కర్మనిర్హరణమన్తరేణ నిరతిశయసుఖసమ్ప్రాప్తేరనుదయాత్ కర్తవ్యమేవ కర్మనిర్హరణమ్। తచ్చ కథం సమ్పద్యతే? ఇత్యత్ర -

కర్మతః కర్మనిర్హారః పరమేశ్వరప్రీత్యర్థమనుష్ఠితేనేష్టాపూర్తాదికర్మణా అన్తఃకరణ- శుద్ధిద్వారా వైరాగ్యాదిసమ్పదుదయేన కర్మసమాప్తిరితి కేచిద్వదన్తి।

యమనియమాసనప్రాణాయామప్రత్యాహారధ్యానధారణాసవికల్పసమాధి- రూపాష్టాఙ్గయోగానుష్ఠానాదన్తఃకరణనిగ్రహే సతి విషయరతేః శైథిల్యాత్ కర్మనిర్హార ఇత్యపరే వదన్తి।

శ్రీగురూపదిష్టగణేశగౌరీభాస్కరహరిహరాదిరూపసగుణబ్రహ్మారాధన తత్స్వరూపచిన్తనలక్షణధ్యానతోఽన్తఃకరణశుద్ధిద్వారా విద్యానన్దోత్పత్త్యా కర్మనిర్వృతి- రిత్యన్యే వదన్తి।

సత్సఙ్గాత్ సతాం స్వాత్మపరమాత్మైకదృష్టీనాం సదాచారశిక్షార్పణపరాణాం విమలమనసాం సాధూనాం సఙ్గాత్ లాభాత్ పరిచర్యాతో వాన్తఃకరణశుద్ధ్యా శ్రీభగవదమలచరిత్రశ్రవణాది సమ్పదా కర్మనష్టిరిత్యపరే వదన్తి।

జపతః ప్రణవగాయత్రీవేదానాం గురూపదిష్టానాం కాలశ్రద్ధానతిక్రమణే జపనాచ్ఛుద్ధాన్తఃకరణానాం క్రమేణ కర్మనాశ ఇతి కేచిదాహుః।

అర్థతః శ్రుత్యర్థపరిజ్ఞానాన్మహావాక్యార్థపర్యాలోచనాదసదర్థపరిత్యాగేన సదర్థ- బోధనాద్వా శోధితాన్తఃకరణానాం ప్రాయో జీవో బ్రహ్మాభిన్న ఏవేతి కిఞ్చిల్లబ్ధవాసనా- నన్దానాం కర్మనివృత్తిరుదేతీతి కేచిదూచుః।

పరిపాకావలోకాత్ పరిపాకాద్ ఘటీయన్త్రవత్ కాలచక్రక్రమమారూఢానాం జీవాత్మనాం కాలపరిణామతః మహాప్రలయే సతి స్వత ఏవ కర్మసమాప్తిరితి కే- చిదాహుః। అవలోకాద్యథా ఘటే దృష్టేఽస్య కర్తా కోఽపి స్యాదితి బుద్ధ్యాన్వేషణాత్ కులాలోఽవసీయతే తథా నానారూపజగదుదయస్థితిసంహృతికారకః కోఽప్య-

సాధారణః పుమాన్ స్యాదితి జగదీశ్వరపర్యవసానకపర్యాలోచనాత్ కర్మక్షయ ఇతి కేచిదాహుః। యద్వా పరిపాకో విషయభోగపరిణామస్తదవలోకాత్ సురతాన్తే కాన్తావిలాస ఏతావానిత్యేవం రూపరసగన్ధస్పర్శశబ్దలక్షణకవిషయాణాం తత్తదవసర-ప్రాప్త భోగావసానే ఏతద్విషయభోగ ఏతాదృశః క్షణభఙ్గురపరిణామతో దుఃఖప్రదశ్చ ఇత్యాకారకపర్యాలోచనాత్ కర్మ స్వయమేవ క్షయం వ్రజతీతి పరే ప్రాహుః॥

अवतारिका:- ननु यत्करोषीत्यादि भगवदुक्त्या ब्रह्मणि समर्पणात् कर्मनाशो निर्विवाद इत्याशङ्क्य, सञ्चीयमानस्यैव भगवदर्पितकर्मनाश्यत्वं नेतरयोरित्यभिप्रेत्य दर्शयति –

श्लो॥ क्षय: सञ्चीयमानानां कर्मणामर्पणात्परे ।
न द्वयोरुभयोर् ज्ञानाद् भोगात्प्रारब्धकर्मण:॥ २३

व्याख्या- क्षय इति । उक्तत्रिविधकर्मणां मध्ये सञ्चीयमानानां कर्मणां तज्जन्यानां पुण्यपापलक्षणफलानां वा परे परमेश्वरेऽर्पणात् 'इदं मत्कृतं कर्म परमेश्वरार्पण मस्तु' इत्याकारकसङ्कल्पात् क्षयो निर्बीजत्वम्। द्वयो: सञ्चितप्रारब्धकर्मणोरर्पणान्न क्षय:। अतीतावश्यभोक्तव्ययो: अर्पणासम्भवादित्यर्थ:। ज्ञानादुभयो: सञ्चित-सञ्चीयमानयो: क्षय: समाप्ति: प्रारब्धस्य तु भोगादेव क्षय:। एवं सञ्चीयमान-कर्मण: परमेश्वरार्पणनाश्यत्वं, सञ्चितसञ्चीयमानयोश्च ज्ञननाश्यत्वं, प्रारब्धस्य गत्यन्तरानुक्तत्वाद्भोगमात्रनाश्यत्वमुक्तं भवति ॥

అవతారికా:- నను యత్కరోషీత్యాది భగవదుక్త్యా బ్రహ్మణి సమర్పణాత్ కర్మనాశో నిర్వివాద ఇత్యాశఙ్క్య, సఞ్చీయమానస్యైవ భగవదర్పిత కర్మనాశ్యత్వం నేతరయో-రిత్యభిప్రేత్య దర్శయతి –

శ్లో॥ క్షయః సఞ్చీయమానానాం కర్మణామర్పణాత్పరే ।
న ద్వయోరుభయోర్ జ్ఞానాద్ భోగాత్ప్రారబ్ధకర్మణః॥ 23

వ్యాఖ్యా:- క్షయ ఇతి । ఉక్తత్రివిధకర్మణాం మధ్యే సఞ్చీయమానానాం కర్మణాం తజ్జన్యానాం పుణ్యపాపలక్షణఫలానాం వా పరే పరమేశ్వరేఽర్పణాత్ 'ఇదం మత్కృతం కర్మ పరమేశ్వరార్పణమస్తు' ఇత్యాకారకసఙ్కల్పాత్ క్షయో నిర్బీజత్వమ్। ద్వయోః సఞ్చితప్రారబ్ధకర్మణోరర్పణాన్న క్షయః। అతీతావశ్యభోక్తవ్యయోః అర్పణాసమ్భవాదిత్యర్థః । జ్ఞానాదుభయోః సఞ్చితసఞ్చీయమానయోః క్షయః సమాప్తిః ప్రారబ్ధస్య తు భోగాదేవ

క్షయః ఏవం సఞ్చీయమాన కర్మణః పరమేశ్వరార్పణనాశ్యత్వం, సఞ్చితసఞ్చీయమాన -యోశ్చ జ్ఞాననాశ్యత్వం,ప్రారబ్ధస్య గత్యన్తరానుక్తత్వాద్భోగమాత్రనాశ్యత్వముక్తం భవతి॥

अवतारिका:- अनर्पणादपि कर्मनिर्हार इति मतान्तरं दर्शयति –

श्लो॥ अनर्पणादसङ्कल्पादकृतेः परभावतः।
कर्मनिर्हरणं प्राहुः साङ्ख्यमार्गविचिन्तनात् ॥ २४

व्याख्या- अनर्पणादिति । कालतः स्वभावतो वा प्राप्तं कर्म कर्तव्यं, अर्पकार्पण अधिष्ठानयोर्जीवब्रह्मणोरेकत्वादेकस्यैवाधिकरणकर्तृभावासम्भवात् सेव्यसेवकभावे भेदस्य प्रतीयमानत्वादर्पणापेक्षयानर्पणमेवोत्तमम् इत्यवधूतसंमतादनर्पणात् सञ्चित-सञ्चीयमानयोर्ध्वंस इति केचिदाहुः।

कर्म कर्तव्यमिति श्रद्धाबुद्ध्या स्नानसन्ध्योपासनादिनित्यनैमित्तिककर्म कर्तव्यम् । एतस्मात्कर्मण इदं फलमुत्पत्स्यते, तत्फलभोगाय स्वर्गादौ गन्तव्य-मित्याद्यनुसन्धानं सङ्कल्पः, तदचिन्तनात् कर्मसमाप्तिरित्यपरे वदन्ति।

अन्ये तु अकृतेः पङ्कप्रक्षालननन्यायेन कृते कर्मणि फलभोगभिया अर्पणा-नर्पणविधेरपेक्षितत्वादकृते कर्मणि शुभाशुभयोरनुत्पत्त्या सुखासुखभोगाभावे हर्षशोकलक्षणवृत्त्यभावादानन्दावाप्त्या कर्मसमाप्तिरित्यूचुः।

अपरे तु परभावतः परस्य परमेश्वरस्य भावनया कर्मकर्तापि ईश्वरः फलभोक्तापीश्वरो, नाहं कर्ता भोक्तावेति अहं प्रत्ययविषयीकृतसाक्ष्यन्तर्यामिणः कर्मकर्तृत्वफलभोक्तृत्वारोपबुद्ध्या प्रारब्धेतरकर्मणः क्षय इति ब्रुवते ।

इतरे तु साङ्ख्यमार्गचिन्तनात् । पूर्वमीश्वरो निर्गुणो ज्योतिः स्वरूपः तदनन्तरं तस्यैव "एकोऽहं बहु स्याम्" इतीच्छया त्रिगुणलक्षणा माया उपस्थिता, तस्यां चैतन्यच्छायापातेन महत्तत्त्वसम्भवः, ततस्त्रिविध अहंकारः तमोऽधिकात् तस्मात्क्रमेणशब्दाकाश-स्पर्शवायु-रूपवह्नि-रसजल-गन्धपृथिवीनामुत्पत्तिः। रजोऽधिकादहङ्कारात् पञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मेन्द्रियसम्भवः। सत्त्वगुणोद्रेकादहङ्कृते-रन्तःकरणस्य एकादशेन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानां चाविर्भावः। ततः पञ्चीकृतभूत-सङ्घात् चतुर्विधजीवविहारालयब्रह्मणोत्पत्तिः एवमूर्णनाभलीलस्य भगवतः विहारान्ते पुनः संहारेच्छायामुत्पन्नायां प्राणिनः प्राणेषु लीयन्ते प्राणा, अन्नेऽन्नं पृथिव्यां, सा गन्धे, स जले, तद्रसे, सोऽग्नौ, स रूपे, तद्वायौ, स स्पर्शे, स

आकाशे, स शब्दे, स तामसाहमि इन्द्रियाणि राजसाहमि, सान्तःकरणतदधिष्ठातृदेवाः सात्त्विकाहमि, तत्सन्निपातो महत्तत्त्वे, तन्मायायां, सा ब्रह्मणि लीयते, पुनरेकमद्वितीयं ब्रह्मैवेति साङ्ख्यमार्गः, तस्य विचिन्तनात् प्रत्यहं भावनात् कर्मबन्धात् प्रमुच्यते इत्याहुः ॥

यद्वा साङ्ख्यमार्गः प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशत् निर्लेपः, न कर्ता, न भोक्ता, न सुखी, न दुःखी इत्युपासनामार्गस्तस्य विचिन्तनात् कर्मशान्तिरित्यलं विचित्रशक्ति परमेश्वरविभूतीनां विचित्रमतीनामृषीणां उक्त्योऽपि विचित्रेत्याहुः॥

అవతారికా:- అనర్పణాదపి కర్మనిర్హార ఇతి మతాన్తరం దర్శయతి -

శ్లో॥ అనర్పణాదసఙ్కల్పాదకృతేః పరభావతః।
కర్మనిర్హరణం ప్రాహుః సాఙ్ఖ్యమార్గవిచిన్తనాత్ ॥ 24

వ్యాఖ్యా:- అనర్పణాదితి । కాలతః స్వభావతో వా ప్రాప్తం కర్మ కర్తవ్యం, అర్పకార్పణ అధిష్ఠానయోర్జీవబ్రహ్మణోరేకత్వాదేకస్యైవాధికరణకర్తృభావాసంభవాత్ సేవ్యసేవకభావే భేదస్య ప్రతీయమానత్వాదర్పణాపేక్షయానర్పణమేవోత్తమమ్ ఇత్యవధూతసంమతాదనర్పణాత్ సఞ్చితసఞ్చీయమానయోర్ధ్వంస ఇతి కేచిదాహుః।

కర్మ కర్తవ్యమితి శ్రద్ధాబుద్ధ్యా స్నానసన్ధ్యోపాసనాదినిత్యనైమిత్తికకర్మ కర్తవ్యమ్। ఏతస్మాత్కర్మణ ఇదం ఫలముత్పత్స్యతే, తత్ఫలభోగాయ స్వర్గాదౌ గన్తవ్యమిత్యాద్యనుసన్ధానం సఙ్కల్పః, తదచిన్తనాత్ కర్మసమాప్తిరిత్యపరే వదన్తి।

అన్యే తు అకృతేః పఙ్కప్రక్షాలనన్యాయేన కృతే కర్మణి ఫలభోగభియా అర్పణానర్పణవిధేరపేక్షితత్వాదకృతే కర్మణి శుభాశుభయోరనుత్పత్త్యా సుఖాసుఖభోగాభావే హర్షశోకలక్షణవృత్త్యభావాదానన్దావాప్త్యా కర్మసమాప్తిరిత్యూచుః।

అపరే తు పరభావతః పరస్య పరమేశ్వరస్య భావనయా కర్మకర్తాపి ఈశ్వరః ఫలభోక్తాపీశ్వరో, నాహం కర్తా భోక్తావేతి అహం ప్రత్యయవిషయీకృతసాక్ష్యన్తర్యామిణః కర్మకర్తృత్వఫలభోక్తృత్వారోపబుద్ధ్యా ప్రారబ్ధేతరకర్మణః క్షయ ఇతి బ్రువతే।

ఇతరే తు సాఙ్ఖ్యమార్గచిన్తనాత్ । పూర్వమీశ్వరో నిర్గుణో జ్యోతిః స్వరూపః తదనన్తరం తస్యైవ "ఏకోఽహం బహు స్యామ్" ఇతీచ్ఛయా త్రిగుణలక్షణా మాయా ఉపస్థితా, తస్యాం చైతన్యచ్ఛాయాపాతేన మహత్తత్త్వసంభవః, తతస్త్రివిధ అహంకారః

తమోఽధికాత్ తస్మాత్క్రమేణశబ్దాకాశ-స్పర్శవాయు - రూపవహ్ని - రసజల - గన్ధపృథివీనాముత్పత్తిః। రజోఽధికాదహఙ్కారాత్ పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకర్మేన్ద్రియ సంభవః। సత్త్వ గుణోద్రేకాదహఙ్కృతేరన్తఃకరణస్య ఏకాదశేన్ద్రియాధిష్ఠాతృదేవతానాం చావిర్భావః। తతః పఞ్చీకృతభూతసఙ్ఘాత్ చతుర్విధజీవవిహారాలయ బ్రహ్మాణోత్పత్తిః ఏవమూర్ణనాభలీలస్య భగవతః విహారాన్తే పునః సంహారేచ్ఛాయాముత్పన్నాయాం ప్రాణినః ప్రాణేషు లీయన్తే ప్రాణా, అన్నేఽన్నం పృథివ్యాం, సా గన్ధే, స జలే, తద్రసే, సోఽగ్నౌ, స రూపే, తద్వాయౌ, స స్పర్శే, స ఆకాశే, స శబ్దే, స తామసాహమి, ఇన్ద్రియాణి రాజసాహమి, సాన్తఃకరణతదధిష్ఠాతృదేవాః సాత్త్వికాహమి, తత్సన్నిపాతో మహత్తత్త్వే, తన్మాయాయాం, సా బ్రహ్మణి లీయతే, పునరేకమద్వితీయం బ్రహ్మైవేతి సాఙ్ఖ్యమార్గః,తస్య విచిన్తనాత్ ప్రత్యహం భావనాత్ కర్మబన్ధాత్ ప్రముచ్యతే ఇత్యాహు।

యద్వా సాఙ్ఖ్యమార్గః ప్రకృతిః కర్త్రీ పురుషః పుష్కరపలాశవత్ నిర్లేపః, న కర్తా, న భోక్తా,న సుఖీ,న దుఃఖీ ఇత్యుపాసనామార్గస్తస్య విచిన్తనాత్ కర్మశాన్తిరిత్యలం విచిత్ర శక్తి పరమేశ్వరవిభూతీనాం విచిత్రమతీనామృషీణాం ఉక్తయోఽపి విచిత్రేత్యాహుః ॥

अवतारिका:- कर्मक्षयकामानां मननशीलानां दैव्या मायया स्वस्वसिद्धान्तरक्षापराणां मुनीनामप्यसाधारणकर्मनिर्हरणोपायानवगत्या कर्मपरिपाककफलभोगसमाप्तिमार्गोऽतिगहन इत्याशयेनाह –

श्लो॥ मुनीनां मतवैचित्र्यात् परमार्थाविभावनात् ।
कालकर्मगुणक्रान्त्या गहना कर्मणो गतिः ॥ २५

व्याख्या- मुनीनां सनकवसिष्ठभृगुयाज्ञवल्क्यनारदप्रभृतीनां मतवैचित्र्यात् कर्मतो योगतो ध्यानादित्यादिमतानां वैचित्र्याद् भिन्नार्थदर्शनात् कर्मणः त्रिविधस्यापि क्रियाकलापस्य गतिः सञ्चितमेतावदेव ईदृशमेव, प्रारब्धं चैतावदेवेदृशमेव अतःपरं क्रियमाणकर्मफलमेतादृशमेव भावीति परिज्ञानं गहना निर्वक्तुमशक्या । किञ्च परमार्थस्योपनिषत्प्रतिपादित - अर्थस्य अविनाभावात् कर्मपरत्वोपासनापरत्वब्रह्मपरत्वशेषत्वशेषित्वादि-अपर्यालोचनाच्च कर्मगतिर्गहना ।

अपरं च, कालकर्मगुणाक्रान्त्या च । केचिन्मृता जायन्ते, केचिज्जन्मानन्तरमेव म्रियन्ते, केचिद्बाल्ये केचित्कौमारे केचिद्यौवने केचिद्वार्थके एवं काला-

क्रान्तिः कालाधीनत्वम् । यद्वा गतदिनादौ कृतम् एतद् एतदद्य करणीयं, श्व एतत्कर्तव्यमिति वा कालाक्रान्तिः तथा च कर्म गतिर्गहना । एतत्कर्म मदिष्ट-साधनं मत्कृतिसाध्यं चेत्यादिः कर्माक्रान्तिः, तथा च कर्मगतिर्गहना । रजसि उदिते रागादौ प्रवृत्तिः, तमस्युदिते हिंसादौ प्रवृत्तिः, सत्त्वोदये सदसद्विवेके श्रीभगवच्चरित्रश्रवणादौ वा प्रवृत्तिरित्यादिः गुणाक्रान्तिः अनया च कर्मगतिर्दुर्-ज्ञेया ।

यद्वा अस्मिन् काल एतत्कर्तव्यमिति कालकर्माक्रान्तिः, यथा ऋतौ गर्भाधानं, स्पन्दनात्प्राक् पुंसवनं, अष्टे मासि सीमन्तोन्नयनं, जाये जातकर्म, एकादशेऽह्नि नामकर्म, पञ्चमे षष्ठे मासि वान्नप्राशनं, तृतीयवर्षादौ चूडाकर्म, गर्भाष्टमे जाताष्टमे वा उपनयनं, अमादौ श्राद्धमित्यादि तथा च कर्मगतिर्गहना। अथवा, एतत्काले कृतस्य कर्मणोऽयं गुण इति कालकर्मगुणाक्रान्ति । यथा सायं प्रातरुपासिता सन्ध्या ब्रह्मलोकप्रदा । पञ्चमे उपनीतो ब्रह्मवर्चसी भवति, अमायां श्राद्धकृत् आयुष्मान् भवति, भानौ सूर्याराधक आरोग्यवान् भवति, पुत्रवान् भवतीत्यादि । एतया च कर्मगतिर्दुरूहा, अपरिज्ञात मूलाग्रेत्यर्थः। अनिर्वचनीयादि मायागुणाश्रयाणां कर्मणामनन्तपारत्वं न वैचित्र्यकरमिति भावः।।

అవతారికా:- కర్మక్షయకామానాం మననశీలానాం దైవ్యా మాయయా స్వస్వసిద్ధాన్త-రక్షాపరాణాం మునీనామప్యసాధారణకర్మనిర్ధరణోపాయానవగత్యా కర్మపరిపాకఫల-భోగసమాప్తిమార్గోఽతిగహన ఇత్యాశయేనాహ -

శ్లో॥ మునీనాం మతవైచిత్ర్యాత్ పరమార్థావిభావనాత్।
కాలకర్మగుణక్రాన్త్యా గహనా కర్మణో గతిః॥ 25

వ్యాఖ్యా:- మునీనాం సనకవసిష్ఠభృగుయాజ్ఞవల్క్యనారదప్రభృతీనాం మతవైచిత్ర్యాత్ కర్మతో యోగతో ధ్యానాదిత్యాదిమతానాం వైచిత్ర్యాద్ భిన్నార్థదర్శనాత్ కర్మణః త్రివిధస్యాపి క్రియాకలాపస్య గతిః సఞ్చితమేతావదేవ ఈదృశమేవ, ప్రారబ్ధం చైతావదేవేదృశమేవ అతఃపరం క్రియమాణకర్మఫలమేతాదృశమేవ భావీతి పరిజ్ఞానం గహనా నిర్వక్తుమశక్యా కిఞ్చ పరమార్థస్యోపనిషత్ప్రతిపాదిత-అర్థస్య అవినాభావాత్ కర్మపరత్వోపాసనాపరత్వబ్రహ్మపరత్వశేషత్వ శేషిత్వాది-అపర్యాలోచనాచ్చ కర్మ-గతిర్గహనా ।

అపరం చ, కాలకర్మగుణాక్రాన్త్యా చ । కే చిన్మృతా జాయన్తే, కేచిజ్జన్మానన్తర-మేవ మ్రియన్తే, కేచిద్బాల్యే కేచిత్కౌమారే కేచిద్యౌవనే కేచిద్వార్ధకే ఏవం కాలాక్రాన్తిః కాలాధీనత్వమ్। యద్వా గతదినాదౌ కృతమ్ ఏతద్ ఏతదద్య కరణీయం, శ్వ ఏతత్కర్తవ్యమితి వా కాలాక్రాన్తిః తథా చ కర్మ గతిర్గహనా। ఏతత్కర్మ మదిష్టసాధనం మత్కృతిసాధ్యం చేత్యాదిః కర్మాక్రాన్తిః, తథా చ కర్మగతిర్గహనా । రజసి ఉదితే రాగాదౌ ప్రవృత్తిః, తమస్యుదితే హింసాదౌ ప్రవృత్తిః, సత్త్వోదయే సదసద్వివేకే శ్రీభగవ-చ్చరిత్రశ్రవణాదౌ వా ప్రవృత్తిరిత్యాదిః గుణాక్రాన్తిః అనయా చ కర్మగతిర్దుర్జ్ఞేయా।

యద్వా అస్మిన్ కాల ఏతత్కర్తవ్యమితి కాలకర్మాక్రాన్తిః, యథా ఋతౌ గర్భాధానం, స్పన్దనాత్ప్రాక్ పుంసవనం, అష్టే మాసి సీమన్తోన్నయనం, జాతే జాతకర్మ, ఏకాదశేఽహ్ని నామకర్మ, పఞ్చమే షష్ఠే మాసి వాన్నప్రాశనం, తృతీయవర్షాదౌ చూడాకర్మ, గర్భాష్టమే జాతాష్టమే వా ఉపనయనం, అమాదౌ శ్రాద్ధమిత్యాది తథా చ కర్మగతిర్గహనా। అథవా, ఏతత్కాలే కృతస్య కర్మణోఽయం గుణ ఇతి కాలకర్మగుణాక్రాన్తి। యథా సాయం ప్రాతరుపాసితా సన్ధ్యా బ్రహ్మలోకప్రదా। పఞ్చమే ఉపనీతో బ్రహ్మవర్చసీ భవతి, అమాయాం శ్రాద్ధకృత్ ఆయుష్మాన్ భవతి, భానౌ సూర్యారాధక ఆరోగ్యవాన్ భవతి, పుత్రవాన్ భవతీత్యాది। ఏతయా చ కర్మగతిర్దురూహా, అపరిజ్ఞాత మూలాగ్రేత్యర్థః । అనిర్వచనీయాదిమాయాగుణాశ్రయాణాం కర్మణామనన్త -పారత్వం న వైచిత్ర్యకరమితి భావః ॥

अवतारिका:- ननु ब्रह्मप्रतिपादकानां महावाक्योपलक्षितानां जीवोपदेशकराणां वेदकल्पतरूणां जाग्रतां सतां, को वासौ जीवशोकावसर इत्याशङ्क्य तेषा-मनेकाभिलषितमार्गप्रदर्शकत्वात् तत्सिद्धान्तग्रहणभीरूणां संशयापन्नमानसानां न कदापीष्टाप्तिरित्याशयेनाह –

श्लो॥ वेदानां मङ्गलार्थत्वान्मार्गाणां व्यभिचारतः।
असङ्गादपि तीर्थानां मुक्तिर्जीवस्य दूरतः॥ २६

व्याख्या- वेदानामिति । यद्यप्युपायेन क्रमतः परमार्थतो वा जीवस्य प्राणिमात्रस्य स्वरूपलब्धिर्वेदेषु प्रतिपादितैव, तथापि तेषां मङ्गलार्थत्वात् सिद्धापि मुक्तिः दूरतः परोक्षनिष्ठैव । येषां स्वर्गोमङ्गलार्थत्वेनाभिप्रेतस्तेषां "स्वर्गकामः अश्वमेधेन यजेत" इत्यादिना अश्वमेधो निरूपितः। येषां सार्वभौमत्वं पुरुषार्थत्वेनाभिमतं तेषां

'सार्वभौमकामो राजसूयेन यजेत' इत्यादिना राजसूयोऽभिहितः। येषां गोलोको मङ्लत्वेनाभिमतस्तेषां "गोलोककामः तच्छतसहस्रेण यजेत" इत्यादिना गोसहस्रप्रदानलक्षणो यागोऽभिहितः। येषामभिचार एव मङ्लत्वेनाभिमतस्तेषां "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यादिना श्येनयागः प्रोक्तः। इदमुपलक्षणं, येषां यद्यन्मङ्गलत्वेनाभिमतं तत्तत्प्रतिपादकवेदवाक्यानामप्यनेकत्वात् सा तथैव । किञ्च मार्गाणां व्यभिचारतोऽपि मार्गाणामुपासनानामारोहावरोहयात्राकारित्वात् एकार्था प्रतिपादकत्वात् परमार्थाप्रतिपादकत्वाद्वा "प्रतिष्ठाकामो रोदसी उपासीत", "प्रजाकामः प्रजापतिं", "विद्याकामस्तु गिरीशं", "स्त्रीकामोऽप्सर ऊर्वशीं", "वसुकामो यक्षेशम्", "आरोग्यकामो भास्करं", "धनकामो हुताशं", "ज्ञान कामो महेशं", "मोक्षकामो जनार्दनम्", "अपमृत्युनिरासकामो मृत्युञ्जयं", "निर्विघ्नकामो गणेशम्", "आपद्विनाशकामो जगदम्बिकाम्" इत्यादौ सर्वेषां श्रुतिस्मृतिप्रोक्तत्वात् इष्टानिष्टनिर्णयस्य मुख्यगौणनिर्णयस्य च वक्तुमशक्यत्वा। दन्तःकरणशुद्ध्यादिकरमार्गस्य परोक्षत्वात् स्वरूपाप्तिरपि परोक्षा एव ।

किञ्च, तीर्थानामसङ्गादपि तीर्थानामयमेव स्वरूपप्रापकः पन्थाः इत्यादि सिद्धान्तोपदेशकगुरूणाम् अलाभाद्, "इदमेवान्तःकरणशोधकं कर्म", "वैराग्य-जनकमिदमेव कर्म", साक्षात् परम्परया वा मुक्तिदायकमिति सिद्धान्तशास्त्राणां वा असङ्गादपरिज्ञानाद्, आसामेव देवतानामवतारो मुक्तिकर इति मत्स्या-द्यवताराणासङ्गात् परमार्थतोऽनभिज्ञानात् स्वरूपसम्बन्धो दूरतः। श्रुतीनां त्रैगुण्यविषयत्वादनेकत्वेन ध्येयध्यानयोः सत्यत्वासत्यत्वयोरनिर्णयात् सश्रद्धानुष्ठानाभावेन अन्तःकरणशुद्ध्यभान्न स्वरूपदर्शनमिति भावः॥

అవతారికా:- నను బ్రహ్మప్రతిపాదకానాం మహావాక్యోపలక్షితానాం జీవోపదేశ-కరాణాం వేదకల్పతరూణాం జాగ్రతాం సతాం,కో వాసౌ జీవశోకావసర ఇత్యాశఙ్క్య తేషామనేకాభిలషితమార్గప్రదర్శకత్వాత్ తత్సిద్ధాన్తగ్రహణభీరూణాం సంశయాపన్న మానసానాం న కదాపీష్టాప్తిరిత్యాశయేనాహ -

శ్లో॥ వేదానాం మఙ్గలార్థత్వాన్మార్గాణాం వ్యభిచారతః।
అసఙ్గాదపి తీర్థానాం ముక్తిర్జీవస్య దూరతః॥ 26

వ్యాఖ్యా:- వేదానామితి । యద్యప్యుపాయేన క్రమతః పరమార్థతో వా జీవస్య ప్రాణిమాత్రస్య స్వరూపలబ్ధిర్వేదేషు ప్రతిపాదితైవ, తథాపి తేషాం మఙ్గలార్థత్వాత్

సిద్ధాపి ముక్తిః దూరతః పరోక్షనిష్ఠైవ । యేషాం స్వర్గోమజ్గలార్థత్వేనాభిప్రేతస్తేషాం "స్వర్గకామః అశ్వమేథేన యజేత" ఇత్యాదినా అశ్వమేథో నిరూపితః। యేషాం సార్వభౌమత్వం పురుషార్థత్వేనాభిమతం తేషాం 'సార్వభౌమకామో రాజసూయేన యజేత'ఇత్యాదినా రాజసూయోఽభిహితః।యేషాం గోలోకో మజ్గలత్వేనాభిమతస్తేషాం "గోలోకకామః తచ్ఛతసహస్రేణ యజేత" ఇత్యాదినా గోసహస్రప్రదానలక్షణో యాగో ఽభిహితః। యేషామభిచార ఏవ మజ్గలత్వేనాభిమతస్తేషాం "శ్యేనేనాభిచరన్ యజేత" ఇత్యాదినా శ్యేనయాగః ప్రోక్తః। ఇదముపలక్షణం, యేషాం యద్యన్మజ్గలత్వేనాభిమతం తత్తత్ప్రతిపాదకవేదవాక్యానామప్యనేకత్వాత్ సా తథైవ। కిఞ్చ మార్గాణాం వ్యభిచారతో-ఽపి మార్గాణాముపాసనానామారోహావరోహయాత్రాకారిత్వాత్ ఏకార్థాప్రతిపాద-కత్వాత్ పరమార్థాప్రతిపాదకత్వాద్వా "ప్రతిష్ఠాకామో రోదసీ ఉపాసీత", "ప్రజాకామః ప్రజాపతిం", "విద్యాకామస్తు గిరీశం", "స్త్రీకామోఽప్సర ఊర్వశీం", "వసుకామో యక్షేశమ్", "ఆరోగ్యకామో భాస్కరం", "ధనకామో హుతాశం", "జ్ఞానకామో మహేశం", "మోక్షకామో జనార్దనమ్", "అపమృత్యునిరాసకామో మృత్యుఞ్జయం", "నిర్విఘ్నకామో గణేశమ్", "ఆపద్వినాశకామో జగదమ్బికామ్" ఇత్యాదౌ సర్వేషాం శ్రుతిస్మృతిప్రోక్తత్వాత్ ఇష్టానిష్టనిర్ణయస్య ముఖ్యగౌణనిర్ణయస్య చ వక్తుమశక్యత్వాదన్తః కరణశుద్ధ్యాదికరమార్గస్య పరోక్షత్వాత్ స్వరూపాప్తిరపి పరోక్షా ఏవ।

కిఞ్చ, తీర్థానామసజ్గాదపి తీర్థానామయమేవ స్వరూపప్రాపకః పన్థాః ఇత్యాది సిద్ధాన్తోపదేశకగురూణామ్ అలాభాద్, "ఇదమేవాన్తఃకరణశోధకం కర్మ", "వైరాగ్య-జనకమిదమేవ కర్మ", సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా ముక్తిదాయకమితి సిద్ధాన్తశాస్త్రాణాం వా అసజ్గాదపరిజ్ఞానాద్, అసామేవ దేవతానామవతారో ముక్తికర ఇతి మత్వా్య-ద్యవతారాణామసజ్గాత్ పరమార్థతోఽనభిజ్ఞానాత్ స్వరూపసమ్పన్థో దూరతః। శ్రుతీనాం త్రైగుణ్యవిషయత్వాదనేకత్వేన ధ్యేయధ్యానయోః సత్యత్వాసత్యత్వయోరనిర్ణయాత్ సశ్రద్ధానుష్ఠానాభావేన అన్తఃకరణశుద్ధ్యభావాన్న స్వరూపదర్శనమితి భావః॥

अवतारिका:- ननु कर्मणां वेदविहितत्वादङ्कुरोत्पत्त्या बीजसमाप्तिरिव फलोत्पत्त्या स्वयमेव कर्मसमाप्तौ इष्टाप्तिः सम्भवतीति चेत् कर्मविश्रान्तिकराणामनेकत्वात् करणानेकत्वस्य च श्रुत्युक्तत्वात् फलवैचित्र्यकृतभोगवैचित्र्येण बीजसंस्थितेरभावात् न संसिद्धिलेशोऽपीत्यभिप्रायेणाह –

श्लो।। विधिना नियमेनापि कर्मणां परिसङ्ख्या ।
विश्रान्ती रागतश्चापि गतिर्नास्त्येव पञ्चमी ।। २७

व्याख्या- विधिनेति । कर्मणां सन्ध्योपास्त्यग्निहोत्रादीनां विश्रान्तिश्चतुभिरेव। तत्र ''अहरहः सन्ध्यामुपासीत'', ''सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुया'' दित्यादि श्रुतिविहितानां कर्मणां विधिना पूर्वविधिना विश्रान्तिः। तेषां अपूर्वविध्याश्रयत्व-मित्यर्थः। ''ब्राह्मणस्य पालाशः'', ''क्षत्रियस्य खादिरः'', ''वैश्यस्यौदुम्बरो दण्डः'' ''पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः'', ''पर्ववर्जमृतौ विवाहितामेव गच्छेद्'' इत्यादि-कर्मवाक्यानां नियमेन नियमविधिना विश्रान्तिः नियमविध्याश्रयत्वम् । ''यथा कामी भवेद्वापि'' इत्यादौ, ''नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना'' इत्युक्त्या आमिषमद्यसेवादौ कर्मणां रागतो विश्रान्तिः, तेषां रागाश्रयत्वम् । ''अकामः कर्म कुर्वीत'', ''आसु निर्वृत्तिरिष्टा'', ''नैष्कर्म्यात् संस्कारः क्षीयते'' इत्याद्युक्त्या फलानुसन्धानरहितकर्मणां परिसङ्ख्या निवृत्तिरूपेण विधिना विश्रान्तिः। कर्मणां पञ्चमी गतिः पञ्चमं प्रवर्तकं नास्ति । कुत्रचित्कर्म पूर्वविधिना प्रवृत्तिः, कुत्रचित् कर्मणि रागतः प्रवृत्तिः, कृतचित्कर्मणि नियमेन प्रवृत्तिः, कृतचित् कर्मणि परिसङ्ख्याश्रयः इच्छानिच्छापरेच्छाभिरेकतरनिवृत्तावपि प्रवृत्तिकारणबाहुल्यात् फलतोऽपि क्रियतोऽपि न कर्मसमाप्तेरवसर इति भावः।।

అవతారికా:- నను కర్మణాం వేదవిహితత్వాదఙ్కురోత్పత్త్యా బీజసమాప్తిరివ ఫలోత్పత్త్యా స్వయమేవ కర్మసమాప్తౌ ఇష్టాప్తిః సమ్భవతీతి చేత్ కర్మవిశ్రాన్తికరాణామనేకత్వాత్ కరణానేకత్వస్య చ శ్రుత్యుక్తత్వాత్ ఫలవైచిత్ర్యకృతభోగవైచిత్ర్యేణ బీజసంస్థితేరభావాత్ న సంసిద్ధిలేశోఽపీత్యభిప్రాయేణాహ -

శ్లో।। విధినా నియమేనాపి కర్మణాం పరిసఙ్ఖ్యయా ।
విశ్రాన్తీ రాగతశ్చాపి గతిర్నాస్త్యేవ పఞ్చమీ।। 27

వ్యాఖ్యా:- విధినేతి । కర్మణాం సన్ధ్యోపాస్త్యగ్నిహోత్రాదీనాం విశ్రాన్తిశ్చతుర్భిరేవ । తత్ర "అహరహః సన్ధ్యాముపాసీత", "సాయంప్రాతరగ్నిహోత్రం జుహుయా" దిత్యాది శ్రుతివిహితానాం కర్మణాం విధినా పూర్వవిధినా విశ్రాన్తిః తేషామపూర్వవిధ్యాశ్రయత్వ-మిత్యర్థః "బ్రాహ్మణస్య పాలాశః", "క్షత్రియస్య ఖాదిరః", "వైశ్యస్యౌదుమ్బరో దణ్డః" "పఞ్చ పఞ్చనఖా భక్ష్యాః", "పర్వవర్జమృతౌ వివాహితామేవ గచ్ఛేద్" ఇత్యాది-కర్మవాక్యానాం నియమేన నియమవిధినా విశ్రాన్తిః నియమవిధ్యాశ్రయత్వమ్। "యథా

కామీ భవేద్వాపి" ఇత్యాదౌ, "నిత్యాస్తు జన్తోర్న హి తత్ర చోదనా" ఇత్యుక్త్యా అమిషమద్యసేవాదౌ కర్మణాం రాగతో విశ్రాన్తిః, తేషాం రాగాశ్రయత్వమ్। "అకామః కర్మ కుర్వీత", "అసు నిర్వృత్తిరిష్టా", "నైష్కర్మ్యాత్ సంస్కారః క్షీయతే" ఇత్యాద్యుక్త్యా ఫలానుసన్ధానరహితకర్మణాం పరిసఙ్ఖ్యయా నివృత్తిరూపేణ విధినా విశ్రాన్తిః। కర్మణాం పఞ్చమీ గతిః పఞ్చమం ప్రవర్తకం నాస్తి। కుత్రచిత్కర్మ పూర్వవిధినా ప్రవృత్తిః, కుత్రచిత్ కర్మణి రాగతః ప్రవృత్తిః, కుత్రచిత్కర్మణి నియమేన ప్రవృత్తిః, కుత్రచిత్ కర్మణి పరిసఙ్ఖ్యాశ్రయః ఇచ్ఛానిచ్ఛాపరేచ్ఛాభిరేకతరనివృత్తావపి ప్రవృత్తికారణబాహుల్యాత్ ఫలతో೭పి క్రియాతో೭పి న కర్మసమాప్తేరవసర ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु कर्मजन्यफलभोगस्य सुखरूपत्वात् तत्प्राप्तेरेव इष्टाप्ति लक्षण त्वात् किमपराद्धं कर्मणा? यतोऽयं तत्समाप्तौ भवतां परिकर इत्याशङ्क्य, तादृश- सुखस्य सातिशयत्वाद् फलभोगस्य च सुखासुखानुभवलक्षणत्वात् जन्यद्वै- विध्यान्यथानुपपत्त्या जनकद्वैविध्यसिद्धौ उभयोः फलत्वाविशेषेण तस्यापि फल्गुत्वात् निरतिशयसुखप्राप्रौ प्रवृत्तानां तत्समाप्तौ प्रवृत्तिः अभ्यर्हता इत्याशयेनाह –

श्लो॥ धर्माधर्मात्मकं कर्म तज्जत्वं पापपुण्ययोः।
तदधीनस्तु भोगः स्याद्देहोत्पत्तिस्तदर्थिका ॥ २८

व्याख्या- धर्माधर्मात्मकमिति । कर्म तावद् द्विविधं धर्मलक्षणमधर्मलक्षणमिति। तत्र नित्यं नैमित्तिकं च धर्मरूपम् अभिचारादिकमधर्मरूपं काम्यं तु कर्मोभय-रूपम् । पुण्यपापे तु तज्जन्ये, धर्मजन्यं पुण्यमधर्मजन्यं पापम् । एतेन धर्मपुण्ययो रधर्मपापयोश्च न पर्यायत्वं किन्तु जन्यजनकत्वमिति सूचितम् । धर्मात्मा पुण्यात्मेति साम्यप्रतीतावपि कर्तृत्वभोक्तृत्वावस्थाभेदमाश्रित्य विरोधपरिहारः। सुखदुःखानुभवरूपभोगश्च तदधीनः। पुण्यपापयोरधीनस्तदायत्त इत्यर्थः। धर्मपुण्यवत् पुण्यसुखयोरपि संसर्गः सम इत्यर्थः, तद्वत्पापदुःखयोरपि । देहोत्पत्तिश्च तदर्थिका भोग प्रयोजनिका, देहमन्तरेण भोगाश्रयान्तराभावादित्यर्थः। धर्माधर्मपुण्यपापानां स्थूल सूक्ष्मलक्षणभेदावगमात् कार्यकारणभावस्य च अनियतत्वेन कर्मगतेर्गहनत्वमिति भावः ॥

అవతారికా:- నను కర్మజన్యఫలభోగస్య సుఖరూపత్వాత్ తత్ప్రాప్తేరేవ ఇష్టాప్తి లక్షణత్వాత్ కిమపరాద్ధం కర్మణా? యతోఽయం తత్సమాప్తౌ భవతాం పరికర ఇత్యాశఙ్క్య, తాదృశసుఖస్య సాతిశయత్వాద్ ఫలభోగస్య చ సుఖాసుఖానుభవలక్షణత్వాత్ జన్యద్వైవిధ్యాన్యథానుపపత్త్యా జనకద్వైవిధ్యసిద్ధౌ ఉభయోః ఫలత్వావిశేషేణ తస్యాపి ఫల్గుత్వాత్ నిరతిశయసుఖప్రాప్తౌ ప్రవృత్తానాం తత్సమాప్తౌ ప్రవృత్తిః అర్థ్యర్థతా ఇత్యాశయేనాహ -

శ్లో॥ ధర్మాధర్మాత్మకం కర్మ తజ్జత్వం పాపపుణ్యయోః।
తదధీనస్తు భోగః స్యాద్దేహోత్పత్తి స్తదర్థికా ॥ 28

వ్యాఖ్యా:- ధర్మాధర్మాత్మకమితి। కర్మ తావద్ ద్వివిధం ధర్మలక్షణమధర్మలక్షణమితి। తత్ర నిత్యం నైమిత్తికం చ ధర్మరూపమ్ అభిచారాదికమధర్మరూపం కామ్యం తు కర్మోభయరూపమ్। పుణ్యపాపే తు తజ్జన్యే, ధర్మజన్యం పుణ్య మధర్మజన్యం పాపమ్। ఏతేన ధర్మపుణ్యయోరధర్మపాపయోశ్చ న పర్యాయత్వం కిన్తు జన్యజనకత్వమితి సూచితమ్। ధర్మాత్మా పుణ్యాత్మేతి సామ్యప్రతీతావపి కర్తృత్వభోక్తృత్వావస్థాభేదమాశ్రిత్య విరోధపరిహారః। సుఖదుఃఖానుభవరూపభోగశ్చ తదధీనః। పుణ్యపాపయోరధీనస్తదాయత్త ఇత్యర్థః। ధర్మపుణ్యవత్ పుణ్యసుఖయోరపి సంసర్గః సమ ఇత్యర్థః, తద్వత్పాపదుఃఖయోరపి।దేహోత్పత్తిశ్చ తదర్థికా భోగప్రయోజనికా,దేహమన్తరేణ భోగాశ్రయాన్తరాభావాదిత్యర్థః। ధర్మాధర్మపుణ్యపాపానాం స్థూలసూక్ష్మలక్షణభేదావగమాత్ కార్యకారణభావస్య చ అనియతత్వేన కర్మగతేర్గహనత్వమితి భావః॥

अवतारिका:-इत्थं कर्मसमाप्तेरिष्टसाधनत्वं प्रतिपाद्य अकरणेन फलाननुसन्धानेन च तत्समाप्तिं विकल्प्य कुतोऽप्यशक्यं तदकरणं निरस्यति –

श्लो।। कर्माभाव: फलाभावो द्विविधा कर्मनिर्हृति:।
इन्द्रियाणां स्वतो वृत्तेः कर्माभावस्त्वसम्भव:।। २९

व्याख्या- कर्माभाव इति । कर्मणो निर्हृतिः समाप्तिर्द्विविधा, कर्माकरणात् कर्मजन्यफलाननुसन्धानाच्चेति । तत्र तावत् कर्माभावः कर्माकरणं तु न सम्भवति, तत्रहेतुरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वतः स्वभावत एव वृत्तेः प्रमातृचैतन्येच्छा - मन्तरेणापि रूपादिविषयेषु प्रवृत्तेः।अनभिप्रेतानामनिष्टानां च रूपरसादीनां सम्बन्ध सिद्धेः कर्माभावः असम्भवोऽसम्पन्न इत्यर्थः। वस्तुशक्तेः स्वभावसिद्धत्वादेकादश

4

विषयीकरणकैकादशविषय साक्षात्कारस्यैव कर्मत्वादेकस्मिन् विषये तद्ग्राहकस्य कस्याप्येकस्य विषयिणः सार्वदिकसम्बन्धस्य परिहर्तुमशक्यत्वादिति भावः।।

అవతారికా:- ఇత్థం కర్మసమాప్తేరిష్టసాధనత్వం ప్రతిపాద్య అకరణేన ఫలాననుసన్ధానేన చ తత్సమాప్తిం వికల్ప్య కుతోఽప్యశక్యం తదకరణం నిరస్యతి -

శ్లో॥ కర్మాభావః ఫలాభావో ద్వివిధా కర్మనిర్వృతిః
ఇన్ద్రియాణాం స్వతో వృత్తేః కర్మాభావస్త్వసంభవః॥ 29

వ్యాఖ్యా:- కర్మాభావ ఇతి । కర్మణో నిర్వృతిః సమాప్తిర్ద్వివిధా, కర్మాకరణాత్ కర్మజన్య-ఫలాననుసన్ధానాచ్చేతి । తత్ర తావత్ కర్మాభావః కర్మాకరణం తు న సంభవతి, తత్ర హేతురిన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం స్వతః స్వభావత ఏవ వృత్తేః ప్రమాతృచైతన్యేచ్ఛా-మన్తరేణాపి రూపాదివిషయేషు ప్రవృత్తేః।అనభిప్రేతానామనిష్టానాం చ రూపరసాదీనాం సమ్బన్ధసిద్ధేః కర్మాభావః అసమ్భవోఽసమ్పన్న ఇత్యర్థః। వస్తుశక్తేః స్వభావ-సిద్ధత్వాదేకాదశ విషయీకరణకైకాదశవిషయ సాక్షాత్కారస్యైవ కర్మత్వాదేకస్మిన్ విషయే తద్గ్రాహకస్య కస్యాప్యేకస్య విషయిణః సార్వదికసంబన్ధస్య పరిహర్తుమశక్యత్వాదితి భావః॥

अवतारिका:-समानदोषदृष्टिकरणकोभयकर्मफल-अननुसन्धानस्यैव इष्टसाधनत्वा -दभ्यर्हितत्वात् तेनैव तत्समाप्तिमङ्गीकरोति –

श्लो।। फलाभावः फलानिच्छा दोषदृष्ट्यैव कर्मणि ।
कर्मनिर्हार एवायं कार्यकारणलोपनः।। ३०

व्याख्या- फलाभाव इति । फलाभावो नाम कर्मणि फलानिच्छा, एतस्मात्कर्मण इदं फलं मम स्यादिति इच्छाभावः। स चाज्ञानाद्दोषदृष्ट्या च भवति । तत्र दोषदृष्ट्यैव यत्र फलानिच्छा अयमेव कर्मनिर्हारो भवति । दोषदृष्टिश्च इदं कर्म फलानुसंहितं चेत्पुण्यपापजनकं भविष्यति। तच्च क्षयिष्णु, परिणामतो दुःखप्रदं, परिशेषतो जन्मप्रदं च भविष्यति, तस्मात् फलानुसन्धानं न मदिष्ट-साधनमिति वैराग्यगर्भिततथाविधदृष्ट्या कृते कर्मणि पुरुषस्य फलप्रसक्तिरेव न सम्भवति । अयमेव कर्मनिर्हारः, कार्यकारणलोपनो भवति, कार्याणां पुण्य-पापादीनां कारणानां तदाश्रयाणां सूक्ष्मस्थूलशरीरादीनां लोपनो बीजभर्जको

भवति। 'यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते' इति भगवदुक्तेः। दोषदृष्ट्या कृतोऽपि फलानुसन्धानरहिते कर्मणि न पुण्यपापोदयः, तदभावे भोगप्रदवस्त्वन्तरा -भावाद् भोगाश्रयदेहानुदयतः प्रारब्धभोगान्ते स्वरूपसम्पत्तिरवसितेति भावः॥

అవతారికా:- సమానదోషదృష్టికరణకోభయకర్మఫల-అననుసన్ధానస్యైవ ఇష్ట-సాధనత్వాదభ్యర్హితత్వాత్ తేనైవ తత్సమాప్తిమఙ్గీకరోతి -

శ్లో॥ ఫలాభావః ఫలానిచ్ఛా దోషదృష్ట్యైవ కర్మణి।
కర్మనిర్హార ఏవాయం కార్యకారణలోపనః॥ 30

వ్యాఖ్యా:- ఫలాభావ ఇతి । ఫలాభావో నామ కర్మణి ఫలానిచ్ఛా, ఏతస్మాత్కర్మణ ఇదం ఫలం మమ స్యాదితి ఇచ్ఛాభావః। స చాజ్ఞానాద్దోషదృష్ట్యా చ భవతి । తత్ర దోషదృష్ట్యైవ యత్ర ఫలానిచ్ఛా అయమేవ కర్మనిర్హారో భవతి । దోషదృష్టిశ్చ ఇదం కర్మ ఫలానుసంహితం చేత్పుణ్యపాపజనకం భవిష్యతి । తచ్చ క్షయిష్ణు, పరిణామతో దుఃఖప్రదం,పరిశేషతో జన్మప్రదం చ భవిష్యతి,తస్మాత్ ఫలానుసన్ధానం న మదిష్టసాధన మితి వైరాగ్యగర్భిత తథావిధదృష్ట్యా కృతే కర్మణి పురుషస్య ఫలప్రసక్తిరేవ న సమ్భవతి। అయమేవ కర్మనిర్హారః, కార్యకారణలోపనో భవతి, కార్యాణాం పుణ్యపాపాదీనాం కారణానాం తదాశ్రయాణాం సూక్ష్మస్థూలశరీరాదీనాం లోపనో బీజభర్జకో భవతి । 'యస్తు కర్మఫలత్యాగీ స త్యాగీత్యభిధీయతే' ఇతి భగవదుక్తేః। దోషదృష్ట్యా కృతోఽపి ఫలానుసన్ధానరహితే కర్మణి న పుణ్యపాపోదయః, తదభావే భోగప్రదవస్త్వన్తరాభావాద్ భోగాశ్రయదేహానుదయతః ప్రారబ్ధభోగాన్తే స్వరూపసమ్పత్తి- రవసితేతి భావః॥

अवतारिका:- ननु फलस्य विहितकर्ममात्रजन्यत्वात् "नाचिन्तितमुपतिष्ठते" इति न्यायेनाज्ञादपि कृतस्य कर्मणः फलानुत्पादकत्वात् कथं "दोषदृष्टचैव" इत्यवधारणम्? इत्याशङ्क्य अकर्मविकर्मणोरपि वेदविहितत्वात् फलजनकत्वस्य दुर्वारत्वात् त्रिविधफलाननुसन्धानस्यैव इष्टप्रतिपादकत्वं निश्चित्य फलसङ्घानं दर्शयति –

श्लो॥ वेदोक्तत्वादनादित्वात् कर्माकर्मविकर्मणाम् ।
हेयोपादेयताज्ञानात् त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ ३१

व्याख्या- वेदोक्तत्वादिति । कर्म वर्णाश्रमानुरोधेनोक्तम्, अकर्म उक्तानाचरणम्,

विकर्म विरुद्धाचरणमिति त्रयाणामपि वेदोक्तत्वादत एवानादित्वात् वेदानादित्वेन तदनादित्वोपलक्षितानन्तपारत्वाच्च, इदं त्याज्यमिदं ग्राह्यमिति परिज्ञानतोऽपि कृतस्य त्रिविधस्य कर्मणस्त्रिविधमेव फलमुत्पद्यते इति शेषः। कर्मफलं शान्तयोनिप्राप्तिः, अकर्मफलं घोरयोनप्राप्तिः, विकर्मफलं मूढयोनिप्राप्तिः । एवं चाज्ञानादकर्मणा विकर्मणा वावश्यं भाव्यत्वात् कर्मफलाननुसन्धानेन स्वर्गादि निवृत्तावपि वस्तुशक्तेर्दुर्वारत्वात् फलद्वयानिवृत्त्या न कर्म समाप्तेः अवसर इति भावः॥

అవతారికా:- నను ఫలస్య విహితకర్మమాత్రజన్యత్వాత్ "నాచిన్తితముపతిష్ఠతే" ఇతి న్యాయేనాజ్ఞానాదపి కృతస్య కర్మణః ఫలానుత్పాదకత్వాత్ కథం "దోషదృష్ట్యైవ" ఇత్యవధారణమ్? ఇత్యాశఙ్క్య అకర్మవికర్మణోరపి వేదవిహితత్వాత్ ఫలజనకత్వస్య దుర్వారత్వాత్ త్రివిధఫలాననుసన్ధానస్యైవ ఇష్టప్రతిపాదకత్వం నిశ్చిత్య ఫలసఙ్ఖ్యానం దర్శయతి -

శ్లో॥ వేదోక్తత్వాదనాదిత్వాత్ కర్మాకర్మవికర్మణామ్ ।
హేయోపాదేయతాజ్ఞానాత్ త్రివిధం కర్మణః ఫలమ్॥ 31

వ్యాఖ్యా:- వేదోక్తత్వాదితి । కర్మ వర్ణాశ్రమానురోధేనోక్తమ్, అకర్మ ఉక్తానాచరణమ్, వికర్మ విరుద్ధాచరణమితి త్రయాణామపి వేదోక్తత్వాదత ఏవానాదిత్వాత్ వేదానాదిత్వేన తదనాదిత్వోపలక్షితానన్తపారత్వాచ్చ, ఇదం త్యాజ్యమిదం గ్రాహ్యమితి పరిజ్ఞానతో-ఽపి కృతస్య త్రివిధస్య కర్మణస్త్రివిధమేవ ఫలముత్పద్యతే ఇతి శేషః। కర్మఫలం శాన్తయోనిప్రాప్తిః, అకర్మఫలం ఘోరయోనిప్రాప్తిః, వికర్మఫలం మూఢయోనిప్రాప్తిః। ఏవం చాజ్ఞానాదకర్మణా వికర్మణా వావశ్యంభావ్యత్వాత్ కర్మఫలాననుసన్ధానేన స్వర్గాది నివృత్తావపి వస్తుశక్తేర్దుర్వారత్వాత్ ఫలద్వయానివృత్త్యా న కర్మ సమాప్తేః అవసర ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु फलवत्कर्मणश्च सादित्वास्वीकृत्या, पटदाहे तन्तुदाहवत् फलसमाप्तौ तत्फलजनककर्मसमाप्तिरपि स्यादेव इत्याशङ्क्य प्रारम्भकान्तरासत्वे ऽविद्यायाश्च सादित्वे तथा स्यादपि नेत्रसम्मीलनमन्तरा तथा अङ्गीकारस्यानल्पदोषावहत्वादविद्यानिबद्धनं कर्मणश्चानादित्वं प्रतिपादयति –

श्लो॥ अविद्यायास्तु सादित्वे कृतनाशाकृतागमौ ।
आपतेतामतस्तस्यास्तथात्वे तच्च कर्मणः। ३२

5

व्याख्या- अविद्याया इति । अवद्यियायास्त्रिगुणसामान्यलक्षणाया अज्ञानापरपर्यायाः सादित्वे स्वभावतोऽदृष्टराहित्येनैव जन्मादि स्यात् । तथा सति कृतानां कर्मणां तस्मिन्नेव जन्मनि फलसमाप्त्यनिश्चयात् कृतनाशः, फलभोगानुमितानां अकृताना-मपि कर्मणामापातश्च स्यात् । इदमपि उपलक्षणं, स्वभावतो जन्मनि जन्यजनक-कर्तव्याकर्तव्यादि व्यवहारलोपश्च स्यात् । एकोदरप्रसूतानां वैषम्यनिर्णयश्च लुप्तः स्यात् । अतोऽनादित्वम् अविद्यायाः स्वीकर्तव्यमेव । तस्या अविद्याया-स्तथात्वेनादित्वे सिद्धे कर्मणश्च प्रवाहरूपेण तदनादित्वं सिद्धम् । कारणनाशात् कार्यनाशस्य कार्यनाशात् कारणनाशस्य च विवक्षाधीनत्वात् कार्यरूपेण परिणताया अपि प्रकृतेः परमेश्वरेक्षणप्रभावेणाघटितघटनाचतुरायाः स्वस्या अनादत्विं स्वकार्यस्यानन्तपारत्वं न शास्त्रविरुद्धमिति भावः॥

అవతారికా:- నను ఫలవత్కర్మణశ్చ సాదిత్వాస్వీకృత్యా, పటదాహే తన్తుదాహవత్ ఫలసమాప్తౌ తత్ఫలజనకకర్మసమాప్తిరపి స్యాదేవ ఇత్యాశఙ్క్య ప్రారమ్భకాన్తరాసత్వే ఉ విద్యాయాశ్చ సాదిత్వే తథా స్యాదపి నేత్రసమ్మీలనమన్తరా తథా అఙ్గీకారస్యానల్ప-దోషావహత్వాదవిద్యానిబన్ధనం కర్మణశ్చానాదిత్వం ప్రతిపాదయతి -

శ్లో॥ అవిద్యాయాస్తు సాదిత్వే కృతనాశాకృతాగమౌ।
అపతేతామతస్తస్యాస్తథాత్వే తచ్చ కర్మణః॥ 32

వ్యాఖ్యా:- అవిద్యాయా ఇతి। అవిద్యాయాస్త్రిగుణసామాన్యలక్షణాయా అజ్ఞానాపర-పర్యాయాః సాదిత్వే స్వభావతోఽ దృష్టరాహిత్యేనైవ జన్మాది స్యాత్। తథా సతి కృతానాం కర్మణాం తస్మిన్నేవ జన్మని ఫలసమాప్త్యనిశ్చయాత్ కృతనాశః, ఫలభోగానుమితానాం అకృతానామపి కర్మణామాపాతశ్చ స్యాత్। ఇదమపి ఉపలక్షణం, స్వభావతో జన్మని జన్యజనకకర్తవ్యాకర్తవ్యాది వ్యవహారలోపశ్చ స్యాత్। ఏకోదరప్రసూతానాం వైషమ్య-నిర్ణయశ్చ లుప్తః స్యాత్। అతోఽనాదిత్వమ్ అవిద్యాయాః స్వీకర్తవ్యమేవ। తస్యా అవిద్యాయాస్తథాత్వేనాదిత్వే సిద్ధే కర్మణశ్చ ప్రవాహరూపేణ తదనాదిత్వం సిద్ధమ్। కారణనాశాత్ కార్యనాశస్య కార్యనాశాత్ కారణనాశస్య చ వివక్షాధీనత్వాత్ కార్యరూపేణ పరిణతాయా అపి ప్రకృతేః పరమేశ్వరేక్షణప్రభావేణాఘటిత-ఘటనాచతురాయాః స్వస్యా అనాదిత్వం స్వకార్యస్యానన్తపారత్వం న శాస్త్రవిరుద్ధమితి భావః॥

अवतारिका:- ननु स्वेच्छाप्रवृत्तकर्मणोऽनिष्टफलाजनकत्वेन इष्टफलस्य च अभिमतत्वात् तदुपस्थितौ तदुपस्थितावानन्दाविर्भावात् प्राप्ता स्वरूपसम्पज्जीवेनेत्याशङ्क्य, कर्मबीजस्यानादित्वात् सञ्चितसञ्चीयमानयोः अदृष्टत्वादनिच्छापरेच्छातोऽपि प्रवृत्तत्वादनिष्टफलाजनकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाज्जीवस्थितिरखर्वा एवेत्याशयेनाह –

श्लो।। इच्छानिच्छापरेच्छातः कर्म स्यादेव कर्मिणाम् ।
फलभोगस्य भाव्यत्वादजरा जीवसंसृतिः।। ३३

व्याख्या- इच्छेत्यादि । इदं कर्म मदिष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यं चेति इच्छयापि कर्मणि प्रवृत्तिः। विषयविषयिसार्वदिकसम्बन्धसत्त्वेनानिच्छयापि कर्म जायते एव। 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति', 'भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ।।' इति भगवद्गीतावचसा परेच्छातः अपि कर्म सम्भवत्येव । इत्थं सन्ततप्रवृत्तकर्मसम्बन्धवतां कर्मिणां कर्मफलप्रसवाय प्रसूतानां जीवात्मनां फलभोगस्य कर्मजन्यपुण्यपापहेतुकस्य सुखदुःखभोगस्यावश्यकत्वाद् भोगकालेऽपि कर्मान्तरोत्पत्तेरनिवार्यत्वाज्जीवस्य आत्मनः संसृतिर्देहसम्बन्धः अजराप्रौढैव । फलवैगुण्यदृष्टिमन्तरा कर्मलता दृढमूलैवेति भावः।।

అవతారికా:- నను స్వేచ్ఛాప్రవృత్తకర్మణోఽనిష్టఫలాజనకత్వేన ఇష్టఫలస్య చ అభిమతత్వాత్ తదుపస్థితౌతదుపస్థితావానన్దావిర్భావాత్ ప్రాప్తా స్వరూపసంపజ్జీవేనేత్యా శఙ్క్య, కర్మబీజస్యానాదిత్వాత్ సఞ్చితసఞ్చీయమానయోః అదృష్టత్వాదనిచ్ఛాపరేచ్ఛాతో -ఽపి ప్రవృత్తత్వాదనిష్టఫలాజనకత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాజ్జీవస్థితిరఖర్వా ఏవేత్యాశయే-నాహ-

శ్లో॥ ఇచ్ఛానిచ్ఛాపరేచ్ఛాతః కర్మ స్యాదేవ కర్మిణామ్।
ఫలభోగస్య భావ్యత్వాదజరా జీవసంసృతిః॥ 33

వ్యాఖ్యా:- ఇచ్ఛేత్యాది। ఇదం కర్మ మదిష్టసాధనం మత్కృతిసాధ్యం చేతి ఇచ్ఛయాపి కర్మణి ప్రవృత్తిః విషయవిషయిసార్వదికసమ్బన్ధసత్త్వేనానిచ్ఛయాపి కర్మ జాయతే ఏవ। 'ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి। భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రా రూఢాని మాయయా॥' ఇతి భగవద్గీతావచసా పరేచ్ఛాతః అపి కర్మ సమ్భవత్యేవ। ఇత్థం సన్తతప్రవృత్తకర్మసమ్బన్ధవతాం కర్మిణాం కర్మఫలప్రసవాయ ప్రసూతానాం జీవాత్మనాం ఫలభోగస్య కర్మజన్యపుణ్యపాపహేతుకస్య సుఖదుఃఖభోగస్యావశ్యకత్వాద్

భోగకాలేఽపి కర్మాన్తరోత్పత్తేరనివార్యత్వాజ్జీవస్య ఆత్మనః సంసృతిర్దేహసమ్బన్ధః అజరాత్ప్రౌఢైవ। ఫలవైగుణ్యదృష్టిమన్తరా కర్మలతా దృఢమూలైవేతి భావః॥

अवतारिका :- ननु फलाननुसन्धानस्य कर्त्रिष्टसाधनत्वेऽपि कृतात् कर्मणः फलानुत्पत्तौ कृतनाशादिदोषो दुर्वार इत्याशङ्क्य अन्तःकरणशुद्धिद्वारा वैराग्यादि फलोत्पादकत्वेन सञ्चितनाशकत्वेन सञ्चीयमानानुत्पत्त्या च न कृतनाशादि दोषाप्तिरित्याशयेनाह –

श्लो॥ अफलं चेत्कृतं कर्म शुद्ध्यर्थं नाशयेच्चितम् ।
प्रारब्धावश्यभोग्यत्वात् कृतात् किञ्चिन्न चीयते ॥ ३४

व्याख्या- अफलमिति । कर्मणः सततप्रवृत्तत्वात् कर्मकर्तृकत्वं जीवात्मनि पर्यवसितमेव । सिद्धे च कर्मणः कर्तव्यत्वे संसृतिभीरुभिः शरीरिभिः श्रद्धया कर्तव्यम् । तच्च आरोहावरोहयात्रानिर्विण्णैः फलाभिसन्धिरहितमेव क्रियते । तादृशं च कर्मकर्तृफलाभिसन्धिरहितमपि शक्तियुक्तम् एवस्यात् । शक्तिश्च फलमेव। तथा च सम्पन्नं कर्म शुद्ध्यर्थमन्तःकरणशुद्ध्यर्थं चितं सञ्चितं नाशयेदेव। सञ्चितापसारणं विना चित्तशुद्धेरभावात् । प्रारब्धकर्मभोगस्य तु नैर्बाध्यं सुस्थितमेव। प्रारब्धकर्मफलभोगावस्थायां च कृतात् कर्मान्तरात् किञ्चिदपि जन्यजनकं पुण्यपापादि न चीये सञ्चीयमानं न भवति । श्रुतदृष्टानुभूतकर्मफलैः सत्पुरुषैः कथमपि कृतं कर्मफलाकाङ्क्षारहितं चेत् अन्तःकरणशुद्धिवैराग्यादि मुक्ताफलं फलतीति भावः॥

అవతారికా:- నను ఫలాననుసన్ధానస్య కర్త్రిష్టసాధనత్వేఽపి కృతాత్ కర్మణః ఫలానుత్పత్తౌ కృతనాశాదిదోషో దుర్వార ఇత్యాశఙ్క్య అన్తఃకరణశుద్ధిద్వారా వైరాగ్యాది ఫలోత్పాదకత్వేన సఞ్చితనాశకత్వేన సఞ్చీయమానానుత్పత్త్యా చ న కృతనాశాది దోషాప్తిరిత్యాశయేనాహ -

శ్లో॥ అఫలం చేత్కృతం కర్మ శుద్ధ్యర్థం నాశయేచ్చితమ్।
ప్రారబ్ధావశ్యభోగ్యత్వాత్ కృతాత్ కిఞ్చిన్న చీయతే ॥ 34

వ్యాఖ్యా:- అఫలమితి। కర్మణః సతతప్రవృత్తత్వాత్ కర్మకర్తృకత్వం జీవాత్మని పర్యవసితమేవ। సిద్ధే చ కర్మణః కర్తవ్యత్వే సంసృతిభీరుభిః శరీరిభిః శ్రద్ధయా కర్తవ్యమ్ । తచ్చ ఆరోహావరోహయాత్రానిర్విణ్ణైః ఫలాభిసన్ధిరహితమేవ క్రియతే । తాదృశం చ కర్మ

కర్తృఫలాభిసన్ధిరహితమపి శక్తియుక్తమ్ ఏవ స్యాత్ । శక్తిశ్చ ఫలమేవ । తథా చ సమ్పన్నం కర్మ శుద్ధ్యర్థమన్తఃకరణశుద్ధ్యర్థం చితం సఞ్చితం నాశయేదేవ। సఞ్చితాపసారణం వినా చిత్తశుద్ధేరభావాత్ । ప్రారబ్ధకర్మభోగస్య తు నైర్బాధ్యం సుస్థితమేవ । ప్రారబ్ధకర్మఫలభోగావస్థాయాం చ కృతాత్ కర్మాన్తరాత్ కిఞ్చిదపి జన్యజనకం పుణ్యపాపాది న చీయతే సఞ్చీయమానం న భవతి । శ్రుతదృష్టానుభూతకర్మఫలైః సత్పురుషైః కథమపి కృతం కర్మ ఫలాకాఙ్క్షారహితం చేత్ అన్తఃకరణశుద్ధివైరాగ్యాది ముక్తాఫలం ఫలతీతి భావః॥

अवतारिका:- सदोषव्यपदेशिफलराहित्येन कर्मण: परमपुरुषार्थत्वं प्रतिपादयति।

श्लो॥ भवेद्वैराग्यतो ज्ञानं विरक्तिश्च परोक्षत:।
अन्त:करणशुद्ध्या द्वे साफलादेव कर्मण:॥ ३५

व्याख्या- भवेदिति । वैराग्यत: विगतविषयरागसम्पत्त्या ज्ञानं "ब्रह्मास्ति, जीवो ब्रह्मैव" इत्यपरोक्षज्ञानाङ्कुरगर्भितपरोक्षज्ञानं भवेत् उदेति । विरक्तिर्वैराग्यं च परोक्षत: "ब्रह्मास्ति तच्च सच्चिदानन्दलक्षणं विवर्ताधिष्ठानं च" इत्याद्याकारकपरोक्षज्ञानतो भवेत् । ते च द्वे वैराग्यपरोक्षज्ञानेऽन्त:करणशुद्ध्या भवत:। सा च चित्तशुद्धिरफलात् फलानुसन्धानरहितात् कर्मण: साकाशाद् भवत्येव । इत्यवधारणादफलं कर्म चित्तशुद्धेरन्तरङ्गमिति सूचितम् । क्रमसोपानारोहणस्यैव अभिमतार्थप्रापकत्वादव्यभिचारित्वात् च इति भाव:॥

అవతారికా:-సదోషవ్యపదేశిఫలరాహిత్యేన కర్మణః పరమపురుషార్థత్వం ప్రతిపాదయతి.

శ్లో॥ భవేద్వైరాగ్యతో జ్ఞానం విరక్తిశ్చ పరోక్షతః।
అన్తఃకరణశుద్ధ్యా ద్వే సాఫలాదేవ కర్మణః॥ 35

వ్యాఖ్యా:- భవేదితి। వైరాగ్యతః విగతవిషయరాగసమ్పత్త్యా జ్ఞానం "బ్రహ్మాస్తి, జీవో బ్రహ్మైవ" ఇత్యపరోక్షజ్ఞానాఙ్కురగర్భితపరోక్షజ్ఞానం భవేత్ ఉదేతి । విరక్తిర్వైరాగ్యం చ పరోక్షతః "బ్రహ్మాస్తి తచ్చ సచ్చిదానన్దలక్షణం వివర్తాధిష్ఠానం చ" ఇత్యాద్యాకారకపరోక్షజ్ఞానతో భవేత్ । తే చ ద్వే వైరాగ్యపరోక్షజ్ఞానేఽన్తఃకరణశుద్ధ్యా భవతః। సా చ చిత్తశుద్ధిరఫలాత్ ఫలానుసన్ధానరహితాత్ కర్మణః సాకాశాద్ భవత్యేవ । ఇత్యవధారణాదఫలం కర్మ చిత్తశుద్ధేరన్తరఙ్గమితి సూచితమ్। క్రమసోపానారోహణస్యైవ అభిమతార్థప్రాపకత్వాదవ్యభిచారిత్వాత్ చ ఇతి భావః॥

अवतारिका:- फल्गुतरस्वर्गादिफलरहितस्य कर्मणो बृहत्तरकार्यकारित्वाद्योगाद्यपेक्षया पूज्यत्वमभिनयेन दर्शयति –

श्लो।। सर्वेषामेव भावानामन्तर्भावोऽत्र कर्मणि ।
अफले कर्मनिर्हारे प्रोक्तानामन्तरङ्गतः।। ३६

व्याख्या- सर्वेषामिति । कर्मनिर्हारार्थं सनकादिभिः प्रोक्तानां विशेषेण कथितानां भावानां कर्मतो योगतो ध्यानादित्यत्र कथितानां कर्मादिकर्मसमाप्त्युपायानां सर्वेषामेव अत्र अफले रुच्यर्थवेदोक्तफलाननुसन्धानरहिते कर्मणि अन्तर्भावः। तत्र हेतुः अन्तरङ्गतः अन्तरङ्गत्वात् । योगादीनां सापेक्षकत्वाद्वासनावशतो व्यभिचारित्वात् कर्मशेषत्वाद्विशेषणात् चित्तशुद्धेर्बहिरङ्गत्वमपि कर्मणा कर्मनिर्हारः इत्यत्र कृतस्य कर्तव्येनेति व्याख्यातव्यम् । एवं च 'कर्मत' इत्यत्र कर्मशब्दो योगादीतरकर्मपरोऽपि विशेष्यो वा अनुसन्धेयः। अन्यथा स्वरूपाख्या विपत्प्रसङ्गः स्यात् । ताटस्थ्ये कर्मणा इष्टापूर्तादिनेति व्याख्या । विशेष्यत्वे योगतः कर्मतः योगलक्षणकर्मणा कर्मनिर्हारः। एवमग्रेऽपि ध्यानरूपेण कर्मणेत्याद्यूह्यम्। इष्टापूर्तादिकर्मणापि व्यभिचारिफलराहित्येनैवान्तःकरणशुद्धेः यमनियमादिरूपयोगानुष्ठानकर्मणोऽपि वासनारहितस्यैव चित्तशुद्धिहेतुत्वात् । उपासनायाश्चात्मेतरानुसन्धानरहितायाः शुद्धिकारणत्वात् । सत्सङ्गादपि विषयविशेषभोगवाञ्छानान्विष्टात् कदाचित् प्रारब्धवशतो मिलितादपि सा नेति । प्रणवादि जपकर्मणोऽपि हिरण्यगर्भादिलोकप्राप्ति फलराहित्येनैव तज्जनकत्वस्य लभ्यमानत्वात् । श्रुत्यर्थपर्यालोचनस्यापि अतीवार्वाचीनदम्भादिफलापृक्तस्यैवैतच्छोधकत्वात् । एवमेव परिपाकावलोकनादीनामपि विषयवासनाफलरहितानामेव शुद्धिद्वारा कर्मसमाप्तिकरत्वम्। अत एव सर्वान्तर्भावोऽन्तरङ्गत्वं च सम्पन्नमित्यवधेयम् । मूलकृतस्यालवालस्य स्कन्धशाखापत्रपुष्पाद्युपकारित्वं स्वतः सिद्धमिति भावः।।

అవతారికా:- ఫల్గుతరస్వర్గాదిఫలరహితస్య కర్మణో బృహత్తరకార్యకారిత్వాద్యోగాద్యపేక్షయా పూజ్యత్వమభినయేన దర్శయతి -

శ్లో।। సర్వేషామేవ భావానామన్తర్భావోఽత్ర కర్మణి।
అఫలే కర్మనిర్హారే ప్రోక్తానామన్తరఙ్గతః।। 36

వ్యాఖ్యా:- సర్వేషామితి। కర్మనిర్హారార్థం సనకాదిభిః ప్రోక్తానాం విశేషేణ కథితానాం భావానాం కర్మతో యోగతో ధ్యానాదిత్యత్ర కథితానాం కర్మాదికర్మసమాప్త్యుపాయానాం

సర్వేషామేవ అత్ర అఫలే రుచ్యర్థవేదోక్తఫలాననుసన్ధానరహితే కర్మణి అన్తర్భావః। తత్ర హేతుః అన్తరఙ్గతః అన్తరఙ్గత్వాత్। యోగాదీనాం సాపేక్షకత్వాద్వాసనావశతో వ్యభిచారిత్వాత్ కర్మశేషత్వాద్విశేషణాత్ చిత్తశుద్ధేర్బహిరఙ్గత్వమపి కర్మణా కర్మనిర్హారః ఇత్యత్ర కృతస్య కర్తవ్యేనేతి వ్యాఖ్యాతవ్యమ్। ఏవం చ 'కర్మత' ఇత్యత్ర కర్మశబ్దో యోగాదీతరకర్మపరోఽపి విశేష్యో వా అనుసన్ధేయః। అన్యథా స్వరూపాఖ్యా విపత్ప్రసఙ్గః స్యాత్। తాటస్థ్యే కర్మణా ఇష్టాపూర్తాదినేతి వ్యాఖ్యా। విశేష్యత్వే యోగతః కర్మతః యోగలక్షణకర్మణా కర్మనిర్హారః। ఏవమగ్రేఽపి ధ్యానరూపేణ కర్మణేత్యాద్యూహ్యమ్। ఇష్టాపూర్తాదికర్మణాపి వ్యభిచారిఫలరాహిత్యేనైవాన్తఃకరణశుద్ధేః యమనియమాదిరూప-యోగానుష్ఠానకర్మణోఽపి వాసనారహితస్యైవ చిత్తశుద్ధిహేతుత్వాత్। ఉపాసనా-యాశ్చాత్మేతరానుసన్ధానరహితాయాః శుద్ధికారణత్వాత్। సత్సఙ్గాదపి విషయవిశేష-భోగవాఞ్ఛానాన్విష్టాత్ కదాచిత్ ప్రారబ్ధవశతో మిలితాదపి సా నేతి। ప్రణవాది జపకర్మణోఽపి హిరణ్యగర్భాదిలోకప్రాప్తి ఫలరాహిత్యేనైవ తజ్జనకత్వస్య లభ్యమాన-త్వాత్। శ్రుత్యర్థపర్యాలోచనస్యాపి అతీవార్వాచీనదమ్భాదిఫలాపృక్తస్యైవైతచ్ఛోధకత్వాత్। ఏవమేవ పరిపాకావలోకనాదీనామపి విషయవాసనాఫలరహితానామేవ శుద్ధిద్వారా కర్మసమాప్తికరత్వమ్। అత ఏవ సర్వాన్తర్భావో ఽన్తరఙ్గత్వం చ సమ్పన్నమిత్యవధేయమ్। మూలకృతస్యాలవాలస్య స్కన్ధశాఖాపత్రపుష్పాద్యుపకారిత్వం స్వతః సిద్ధమితి భావః॥

अवतारिका :- शोधकत्वाशोधकत्वेऽसमीक्ष्य फलत्वाविशेषाभिमानिनां सत्तमाधि-कारिणां वा सम्मतिमाह —

श्लो॥ फलत्वादीश्वरप्रीतेरर्पणादर्पणेतरत् ।
वरमित्याहुराचार्याः कर्मणः कर्मकौशलाः॥ ३७

व्याख्या- फलत्वादिति । कर्मसु प्रारब्धावस्थोपस्थितेषु स्नानपानभोजनशयन-गमनादिलक्षणेषु कौशलमात्मस्मृतीतरेष्टानुसन्धानराहित्येन प्रवर्तनं येषां ते कर्म कौशला आचार्या अवधूतानुयायिनः। "अनेन कर्मणेश्वरः प्रीयते, ईश्वरप्रीतये एतत्कर्माहं करिष्ये, एतत्कर्म परमेश्वरार्पणमस्तु" इत्यादावीश्वरप्रीतेरपि फलत्वा-दन्तर्मुखताप्रतीतौ अपि परोक्षत्वेनात्मनो भानात् कर्मणोऽर्पणापेक्षया तदितरत् अनर्पणमेव वरं विशेषतः कर्मनिर्हारकमिति वदन्ति । मतानां मायाकल्पितत्वात्त-दभिमानिनां स्वाभिमतार्थस्थापनं च चित्रमिति भावः॥

అవతారికా:- శోధకత్వాశోధకత్వేఽసమీక్ష్య ఫలత్వావిశేషాభిమానినాం సత్తమాధి-కారిణాం వా సమ్మతిమాహ -

శ్లో॥ ఫలత్వాదీశ్వరప్రీతేరర్పణాదర్పణేతరత్।
వరమిత్యాహురాచార్యాః కర్మణః కర్మకౌశలాః॥ 37

వ్యాఖ్యా:- ఫలత్వాదితి । కర్మసు ప్రారబ్ధావస్థోపస్థితేషు స్నానపానభోజనశయన-గమనాదిలక్షణేషు కౌశలమాత్మస్మృతీతరేష్టానుసన్ధానరాహిత్యేన ప్రవర్తనం యేషాం తే కర్మకౌశలా ఆచార్యా అవధూతానుయాయినః। "అనేన కర్మణేశ్వరః ప్రీయతే, ఈశ్వరప్రీతయే ఏతత్కర్మాహం కరిష్యే, ఏతత్కర్మ పరమేశ్వరార్పణమస్తు" ఇత్యాదావీశ్వర-ప్రీతేరపి ఫలత్వాదన్తర్ముఖతాప్రతీతౌ అపి పరోక్షత్వేనాత్మనో భానాత్ కర్మణోఽర్పణా-పేక్షయా తదితరత్ అనర్పణమేవ వరం విశేషతః కర్మనిర్వారకమితి వదన్తి। మతానాం మాయాకల్పితత్వాత్తదభిమానినాం స్వాభిమతార్థస్థాపనం చ చిత్రమితి భావః॥

अवतारिका:- लौकिकफलानुत्पादकत्वेनान्तःकरणशुद्ध्युपकारकत्वेन च ब्रह्मार्पितस्य कर्मणः सत्तमत्वमेव प्रतिपादयति –

श्लो॥ आत्मप्रीतेरकामत्वादीश्वरत्वाविशेषतः।
भावशुद्ध्यर्थमुक्तत्वादर्पणं कर्मणः परे ॥ ३८

व्याख्या-आत्मप्रीतेरिति। परे भागवताः ईश्वरत्वाविशेषतः जीवेश्वरयोः परमार्थतो विशेषाभावात् स्वात्मप्रीतेरफलत्वादलौकिकफलत्वाद्वा कर्मार्पणस्य च भावशुद्ध्यर्थ-मुक्तत्वादनर्पणापेक्षया कर्मणोऽर्पणमेव वरम् इत्याहुरिति पूर्वक्रियासम्बन्धः। अन्तः-करणेऽज्ञानावृते सति बिम्बप्रतिबिम्बलक्षणरूपद्वयैक्यभानाप्रत्ययात् प्रतिबिम्बार्पित-कर्मणां बिम्बगोचरत्वेनान्तःकरणनिष्ठाज्ञानस्य क्रमशस्तिरस्कृतत्वात् शीघ्रमेव अन्तःकरणं निर्मलं भवतीति भावः॥

అవతారికా:- లౌకికఫలానుత్పాదకత్వేనాన్తఃకరణశుద్ధ్యుపకారకత్వేన చ బ్రహ్మార్పితస్య కర్మణః సత్తమత్వమేవ ప్రతిపాదయతి -

శ్లో॥ ఆత్మప్రీతేరకామత్వాదీశ్వరత్వావిశేషతః।
భావశుద్ధ్యర్థముక్తత్వాదర్పణం కర్మణః పరే॥ 38

వ్యాఖ్యా:- ఆత్మప్రీతేరితి। పరే భాగవతాః ఈశ్వరత్వావిశేషతః జీవేశ్వరయోః పరమార్థతో విశేషాభావాత్ స్వాత్మప్రీతేరఫలత్వాదలౌకికఫలత్వాద్వా కర్మార్పణస్య చ భావశుద్ధ్యర్థ-ముక్తత్వాదనర్పణాపేక్షయా కర్మణోఽర్పణమేవ వరమ్ ఇత్యాహురితి పూర్వక్రియా సమ్బన్ధః। అన్తఃకరణేఽజ్ఞానావృతే సతి బిమ్బప్రతిబిమ్బలక్షణరూపద్వయైక్యభానా-ప్రత్యయాత్ ప్రతిబిమ్బార్పితకర్మణాం బిమ్బగోచరత్వేనాన్తఃకరణనిష్ఠాజ్ఞానస్య క్రమశస్తిరస్కృతత్వాత్ శీఘ్రమేవ అన్తఃకరణం నిర్మలం భవతీతి భావః॥

अवतारिका:- संसिद्धिकरत्वादसदनुत्पत्तिकरत्वादिना कुत्राप्यनर्पितस्य ब्रह्मार्पितस्य च कर्मणो विज्ञानोदयं प्रति तत्साधनत्वमव्याहतमेवेत्याह –

श्लो॥ फलानुत्पत्तिरौषर्यादुभयोः कर्मणोः समा ।
भावस्यैव बलं तत्र नान्तरङ्गक्षतिर्द्वयोः ॥ ३९

व्याख्या- फलानुत्पत्तिरिति । यत्रोप्तबीजं न प्ररोहति स देश ऊषरः, तस्य भाव औषर्यम् । तस्मादनर्पितब्रह्मार्पितयोरुभयोः कर्मणोः फलानुत्पत्तिः। लौकिक फलाजनिः सूक्ष्मविपाकरूपेण कर्मस्थितेरभावो वा समा अविशेषा । ईश्वरार्पितानामनर्पितानां च कर्मणामसद्वासनानुत्पत्तेः कर्मनिर्हारकत्वमबाधम् । तत्रोभयोरपि कर्मणोः प्रवृत्तौ भावस्य भक्तेरेव बलम् । नोत्तमत्वाधमत्वे प्रवृत्तिकारके । यस्य कर्मार्पणे भक्तिस्तस्य ब्रह्मार्पितानामेव कर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानजनकत्वम्। यस्य तु कर्मानर्पणे भावस्तस्य स्वभावतोऽनुष्ठितानामनर्पितानामेव कर्मणां शोधकत्वम् । अतो द्वयोरर्पितानर्पितयोरपि कर्मणोरन्तरङ्गत्वहानिर्नास्ति । अन्तःकरणशुद्धिं प्रति न बहिरङ्गत्वमिति भावः।

यद्वा अर्पणानर्पणलक्षणयोर्भावस्यैव चित्तस्यैव बलम् । यावच्चित्तं विशेषतो विषयभोगे रागि तावत्कर्माणि ब्रह्मणि समर्पयेत्, यदा तु विषयभोगे शिथिलं निर्विण्णं वा मनस्तदा कर्माणि नार्पयेत् । भावितस्यैवेष्टजनकत्वात् तत्र तस्यैवान्तरङ्गमिति भावः ॥

అవతారికా:- సంసిద్ధికరత్వాదసదనుత్పత్తికరత్వాదినా కుత్రాప్యనర్పితస్య బ్రహ్మార్పితస్య చ కర్మణో విజ్ఞానోదయం ప్రతి తత్సాధనత్వమవ్యాహతమేవేత్యాహ -

శ్లో॥ ఫలానుత్పత్తిరౌషర్యాదుభయోః కర్మణోః సమా।
భావస్యైవ బలం తత్ర నాన్తరఙ్గక్షతిర్ద్వయోః॥ 39

వ్యాఖ్యా:- ఫలానుత్పత్తిరితి । యత్రోప్తబీజం న ప్రరోహతి స దేశ ఊషరః, తస్య భావ ఔషర్యమ్। తస్మాదనర్పితబ్రహ్మార్పితయోరుభయోః కర్మణోః ఫలానుత్పత్తిః లౌకిక-ఫలాజనిః సూక్ష్మవిపాకరూపేణ కర్మస్థితేరభావో వా సమా అవిశేషా । ఈశ్వరార్పితానా-మనర్పితానాం చ కర్మణామసద్వాసనానుత్పత్తేః కర్మనిర్హారకత్వమబాధమ్। తత్రోభయో-రపి కర్మణోః ప్రవృత్తౌ భావస్య భక్తేరేవ బలమ్। నోత్తమత్వాధమత్వే ప్రవృత్తికారకే। యస్య కర్మార్పణే భక్తిస్తస్య బ్రహ్మార్పితానామేవ కర్మణామన్తఃకరణశుద్ధిద్వారా జ్ఞానజన-కత్వమ్। యస్య తు కర్మానర్పణే భావస్తస్య స్వభావతోఽనుష్ఠితానామనర్పితానామేవ కర్మణాం శోధకత్వమ్ । అతో ద్వయోరర్పితానర్పితయోరపి కర్మణోరన్తరఙ్గత్వహానిర్నాస్తి। అన్తఃకరణశుద్ధిం ప్రతి న బహిరఙ్గత్వమితి భావః।

యద్వా అర్పణానర్పణలక్షణయోర్భావస్యైవ చిత్తస్యైవ బలమ్। యావచ్చిత్తం విశేషతో విషయభోగే రాగి తావత్కర్మాణి బ్రహ్మణి సమర్పయేత్, యదా తు విషయభోగే శిథిలం నిర్విణ్ణం వా మనస్తదా కర్మాణి నార్పయేత్ । భావితస్యైవేష్టజనకత్వాత్ తత్ర తస్యైవాన్తరఙ్గమితి భావః॥

अवतारिका:- फलाचिन्तनार्पणानर्पणेतरकर्मनिर्हरणोपाय-एकतररुचीनां भाव-गृहीतभावशुद्ध्युपकारकदैवसम्पत्परिशीलनमेवाभ्युदयकारीत्याह -

श्लो।। पक्षान्तराणां लाभे तु भावपक्षसमाश्रयात् ।
औषर्यं कर्मणां साध्यं भावतो नास्ति गौरवम् ।। ४०

व्याख्या- पक्षान्तराणामिति । अन्तःकरणशुद्धिजनकानां फलार्पणानर्पणफलाननु-सन्धानेतरपक्षाणां सद्गुरूपदिष्टाणां लाभे सति भावयुक्तो यः पक्षस्तत्समाश्रयात् कर्मणामौषर्यं फलानुत्पादकत्वमेव साध्यम् । फलानुत्पत्तेरेव चित्तशोधकत्वात् समनन्तरमेवानिष्टनिवारकत्वाच्च । भावतो भावनायाः सकाशादन्यपदार्थस्य गौरवं गुरुत्वं नास्तीति लौकिकमलौकिकमपि फलं भावगृहीतकर्मत एव सम्पद्यते इति भावः।।

అవతారికా:- ఫలాచిన్తనార్పణానర్పణేతరకర్మనిర్హరణోపాయ-ఏకతరరుచీనాం భావగృహీతభావశుద్ధ్యుపకారకదైవసమ్పత్పరిశీలనమేవాభ్యుదయకారీత్యాహ-

శ్లో॥ పక్షాన్తరాణాం లాభే తు భావపక్షసమాశ్రయాత్।
ఔషర్యం కర్మణాం సాధ్యం భావతో నాస్తి గౌరవమ్॥ 40

వ్యాఖ్యా:- పక్షాన్తరాణామితి। అన్తఃకరణశుద్ధిజనకానాం ఫలార్పణానర్పణఫలానను-సన్ధానేతరపక్షాణాం సద్గురూపదిష్టాణాం లాభే సతి భావయుక్తో యః పక్షస్తత్స-మాశ్రయాత్ కర్మణామౌషర్యం ఫలానుత్పాదకత్వమేవ సాధ్యమ్। ఫలానుత్పత్తేరేవ చిత్తశోధకత్వాత్ సమనన్తరమేవానిష్టనివారకత్వాచ్చ। భావతో భావనాయాః సకాశాదన్య-పదార్థస్య గౌరవం గురుత్వం నాస్తీతి లౌకికమలౌకికమపి ఫలం భావగృహీతకర్మత ఏవ సమ్పద్యతే ఇతి భావః॥

अवतारिका:- अनेकविधसंवादिभ्रमाणामपि चित्तशुद्धिरेवोत्तमं फलमित्याह –

श्लो॥ संवादिभ्रमरूपाणां कर्मणामप्यनेकशः।
श्रितानां भावतः शुद्धिर्मनसः परमं फलम् ॥ ४१

व्याख्या- संवादीत्यादि । श्रुतिस्मृतिपुराणोपदिष्टानामनेकशोऽनेकविधानां संवादिभ्रमाणां सालग्रामशिलादिप्रतिमार्चनपरमेश्वरचरितोपलक्षितपुण्यभूमिदर्शनैक-दश्यादिव्रतानुष्ठानगङ्गायमुनापुष्करादितीर्थस्नानतुलसीवनादिपालनाश्वत्थादिपुण्य-तरुप्रदक्षिणीकरणप्रभृतीनामपि भावत एवानुष्ठितानां मनसः शुद्धिः परमं फलम्। "परो हि योगो मनसः समाधि" रिति वचनात् चित्तशुद्धेरन्यस्य परमफलत्वा-भावः सूचितः। एवं च "कर्मणैव हि संशुद्धिमास्थिता जनकादयः" इत्यादौ संशुद्धिशब्दस्य चित्तशुद्धिरेवार्थः फलितः।

"सप्तैता मोक्षदायिकाः" इत्यादावपि मोक्षशब्दस्य चित्तशुद्धिपरतया परम्पराफलतया वार्थसङ्गतिः। "परमं पदमाप्नोत्युपोष्यैकादशीव्रतम्" इत्यादावपि परमपदप्राप्तिः परम्पराफलं, चित्तशुद्धेरनन्तरमेव उत्तरभूमेर्लाभादित्यर्थः। "सायुज्यं भावमाप्नोति सालग्रामशिलार्चनात्" इत्यत्रापि संयोगस्यैव धात्वर्थत्वा-च्चित्तशुद्धिद्वारा सारूप्यादिलाभपरं सायुज्यपदम् । "उत्तमं पदमाप्नोति पुण्यवृक्ष प्रदक्षिणात्" इत्यत्रापि सञ्चितादिपातककृशकारित्वेन शुद्धिपरमेवोत्तम पदम्। एवं चतुर्धामादिदर्शनगङ्गास्नानादीनामपि चित्तशुद्धिद्वारैव तत्तत्फलप्रदत्वं पर्यवसीयते । परोक्षप्रियपरमश्वर निःश्वसितानां वेदानामपि परोक्षप्रियत्वात् प्रवृत्यर्थमुत्तरसोपानप्रदर्शनेन उत्तरसोपानारोहणैककारणप्रथमसोपानप्राप्ति फलोपदेशकत्वाद्विज्ञानभूलाभमत्तरा स्वरूपसम्पल्लाभासम्भवात् अखिलानामपि सत्कर्मणामन्तःकरणशुद्धिकरत्वमेवेति भावः॥

అవతారికా:- అనేకవిధసంవాదిభ్రమాణామపి చిత్తశుద్ధిరేవోత్తమం ఫలమిత్యాహ-

శ్లో॥ సంవాదిభ్రమరూపాణాం కర్మణామప్యనేకశః।
శ్రితానాం భావతః శుద్ధిర్మనసః పరమం ఫలమ్॥ 41

వ్యాఖ్యా:- సంవాదీత్యాది। శ్రుతిస్మృతిపురాణోపదిష్టానామనేకశోఽనేకవిధానాం సంవాదిభ్రమాణాం సాలగ్రామశిలాదిప్రతిమార్చనపరమేశ్వరచరితోపలక్షితపుణ్య-భూమిదర్శనైకదశ్యాదివ్రతానుష్ఠానగఙ్గాయమునాపుష్కరాదితీర్థస్నానతులసీవనాది-పాలనాశ్వత్థాదిపుణ్యతరుప్రదక్షిణీకరణప్రభృతీనామపి భావత ఏవానుష్ఠితానాం మనసః శుద్ధిః పరమం ఫలమ్। "పరో హి యోగో మనసః సమాధి" రితి వచనాత్ చిత్తశుద్ధేరన్యస్య పరమఫలత్వాభావః సూచితః। ఏవం చ "కర్మణైవ హి సంశుద్ధిమాస్థితా జనకాదయః" ఇత్యాదౌ సంశుద్ధిశబ్దస్య చిత్తశుద్ధిరేవార్థః ఫలితః।

"సప్తైతా మోక్షదాయికాః" ఇత్యాదావపి మోక్షశబ్దస్య చిత్తశుద్ధిపరతయా పరమ్పరాఫలతయా వార్థసఙ్గతిః। "పరమం పదమాప్నోత్యుపోష్యైకాదశీవ్రతమ్" ఇత్యాదావపి పరమపదప్రాప్తిః పరమ్పరాఫలం, చిత్తశుద్ధేరనన్తరమేవ ఉత్తర-భూమేర్లాభాదిత్యర్థః। "సాయుజ్యం భావమాప్నోతి సాలగ్రామశిలార్చనాత్" ఇత్యత్రాపి సంయోగస్యైవ ధాత్వర్థత్వాచ్చిత్తశుద్ధిద్వారా సారూప్యాదిలాభపరం సాయుజ్యపదమ్। "ఉత్తమం పదమాప్నోతి పుణ్యవృక్షప్రదక్షిణాత్" ఇత్యత్రాపి నఞ్చితాది పాతకకృశకారిత్వేన శుద్ధిపరమేవోత్తమపదమ్। ఏవం చతుర్ధామాదిదర్శనగఙ్గాస్నానాదీ-నామపి చిత్తశుద్ధి ద్వారైవ తత్తత్ఫలప్రదత్వం పర్యవసీయతే। పరోక్షప్రియపరమశ్వర-నిఃశ్వసితానాం వేదానామపి పరోక్షప్రియత్వాత్ ప్రవృత్త్యర్థముత్తరసోపానప్రదర్శనేన ఉత్తరసోపానారోహణైకకారణప్రథమసోపానప్రాప్తిఫలోపదేశకత్వాద్విజ్ఞానభూలాభ-మత్తరా స్వరూపసమ్పల్లాభాసమ్భవాత్ అఖిలానామపి సత్కర్మణామన్తఃకరణ-శుద్ధికరత్వమేవేతి భావః॥

अवतारिका:- चित्तशुद्धेः क्वचिदंशेनाप्युपकारित्वाभावादासुरत्वात् श्रमादिमात्रफलप्रदत्वाद्विसंवादिभ्रमाणां तु हेयत्वमेवोचितमित्याशयेनाह –

श्लो।। विसंवादिभ्रमाणां तु संस्कारस्यानुपक्षयात् ।
तज्जन्यभ्रमसम्पत्तेरनन्तत्वात् फलं श्रमः।। ४२

व्याख्या- विसंवादिभ्रमाणामिति । शुक्तौ रजतबुद्धिर्मरीचौ जलबुद्धिः दीपप्रभायां

मणिबुद्धिरित्यादयो विसंवादिभ्रमाः ते येषु कर्मसु तेषां चित्तशुद्धिर्लौकिकप्राप्तिश्च फलं न, किन्तु श्रमः परिश्रममात्रं फलम् । तत्र हेतुः पूर्वजातभ्रमसंस्कारस्यानुपक्षयादनुपशमात् । तस्य च संस्कारस्य भ्रमान्तरजनकत्वाद् भ्रमसम्पत्तेरपि अनन्तत्वात् अपरिसमाप्तेर्हेतोर्विसंवादिभ्रमस्य श्रमेतरफलाजनकत्वात् न सत्फललवोदयोऽपि इत्यर्थः। सद्गुरुचरणसेवनं विनैव कार्यसिद्धिमभिवाञ्छतां दैवतोत्पथस्थितानां प्राकृतानां प्रायशोऽनिष्टप्राप्तिरेव फलमिति भावः।।

అవతారికా:–చిత్తశుద్ధేః క్వచిదంశేనాప్యుపకారిత్వాభావాదాసురత్వాత్ శ్రమాదిమాత్రఫల –ప్రదత్వాద్విసంవాదిభ్రమాణాం తు హేయత్వమేవోచితమిత్యాశయేనాహ –

శ్లో।। విసంవాదిభ్రమాణాం తు సంస్కారస్యానుపక్షయాత్ ।
తజ్జన్యభ్రమసమ్పత్తేరనన్తత్వాత్ ఫలం శ్రమః।। 42

వ్యాఖ్యా:– విసంవాదిభ్రమాణామితి। శుక్తౌ రజతబుద్ధిర్మరీచౌ జలబుద్ధిః దీపప్రభాయాం మణిబుద్ధిరిత్యాదయో విసంవాదిభ్రమాః తే యేషు కర్మసు తేషాం చిత్తశుద్ధిర్లౌకికప్రాప్తిశ్చ ఫలం న, కిన్తు శ్రమః పరిశ్రమమాత్రం ఫలమ్। తత్ర హేతుః పూర్వజాతభ్రమ-సంస్కారస్యానుపక్షయాదనుపశమాత్ । తస్య చ సంస్కారస్య భ్రమాన్తరజనకత్వాద్ భ్రమసమ్పత్తేరపి అనన్తత్వాత్ అపరిసమాప్తేర్హేతోర్విసంవాదిభ్రమస్య శ్రమేతరఫలా-జనకత్వాత్ న సత్ఫలలవోదయోఽపి ఇత్యర్థః। సద్గురుచరణసేవనం వినైవ కార్యసిద్ధి-మభివాఞ్ఛతాం దైవతోత్పథస్థితానాం ప్రాకృతానాం ప్రాయశోఽనిష్టప్రాప్తిరేవ ఫలమితి భావః।।

अवतारिका:- ननु फलानुसन्धानरहितस्यैव कर्मणश्चित्तशुद्धिजनकत्वे तस्या महत्तरफलत्वात्कथमफलत्वं तस्येत्याशङ्क्य जनकत्वमेव असिद्धमित्याह –

श्लो।। नाफलं जनकं कर्म चित्तशुद्धेः स्वभावतः।
उपघातान्तराशक्त्या जातत्वाज्जलशुद्धिवत् ।। ४३

व्याख्या- नाफलमिति। स्वर्गादिफलरहितं कर्मान्तःकरणशुद्धेर्जनकं न भवति, उपघातान्तराशक्त्या स्वभावतो जातत्वादिति हेतुः। उपघातान्तराणां चित्तमालिन्य-करस्वर्गादि वासनानामशक्त्या असम्बन्धेन स्वतो जायमानत्वाद् अफलकर्मान्तः-करणशुद्धयोः न साक्षाज्जन्यजनकभावः, किन्तु उपकार्योपकारित्वं, जलशुद्धिवत्। यथा जलं पूर्वमालिन्यकरोपघातकेतर-अउपघातकवस्तु-असम्बन्धेन स्वयमेव

प्रसीदति तथा चित्तमपि कर्मणोऽर्वाचीनफलराहित्ये सति स्वयमेव प्रसीदतीत्यर्थः। जनकत्वोक्तिस्तु औपचारिकी शिष्यबोधिका वा शेषपरिकल्पिता वेति नोक्तविरोधः। फलापृक्तस्य कर्मणो जातायाश्चित्तशुद्धेः सहकारिकारणत्वं, जायमानायाश्च उपकारित्वं, जनकत्वाधिकतरमेवेति भावः।।

అవతారికా:- నను ఫలానుసన్ధానరహితస్యైవ కర్మణశ్చిత్తశుద్ధిజనకత్వే తస్యా మహత్తర ఫలత్వాత్కథమఫలత్వం తస్యేత్యాశఙ్క్య జనకత్వమేవ అసిద్ధమిత్యాహ-

శ్లో॥ నాఫలం జనకం కర్మ చిత్తశుద్ధేః స్వభావతః।
ఉపఘాతాన్తరాశక్త్యా జాతత్వాజ్జలశుద్ధివత్ ॥ 43

వ్యాఖ్యా:- నాఫలమితి। స్వర్గాదిఫలరహితం కర్మాన్తఃకరణశుద్ధేర్జనకం న భవతి, ఉపఘాతాన్తరాశక్త్యా స్వభావతో జాతత్వాదితి హేతుః। ఉపఘాతాన్తరాణాం చిత్తమాలిన్య-కరస్వర్గాది వాసనానామశక్త్యా అసమ్బన్ధేన స్వతో జాయమానత్వాద్ అఫలకర్మాన్తః-కరణశుద్ధ్యోః న సాక్షాజ్జన్యజనకభావః, కిన్తు ఉపకార్యోపకారిత్వం, జలశుద్ధివత్। యథా జలం పూర్వమాలిన్యకరోపఘాతకేతర-అఉపఘాతకవస్తు-అసమ్బన్ధేన స్వయ-మేవ ప్రసీదతి తథా చిత్తమపి కర్మణోఽర్వాచీనఫలరాహిత్యే సతి స్వయమేవ ప్రసీదతీత్యర్థః। జనకత్వోక్తిస్తు ఔపచారికీ శిష్యబోధికా వా శేషపరికల్పితా వేతి నోక్త-విరోధః। ఫలాపృక్తస్య కర్మణో జాతాయాశ్చిత్తశుద్ధేః సహకారికారణత్వం, జాయమానా-యాశ్చ ఉపకారిత్వం, జనకత్వాధికతరమేవేతి భావః॥

अवतारिका:- ननु चित्तशुद्ध्युपकारकत्व - वैराग्योदयकरत्व - परोक्ष - संवित्करादिभिः कर्मणः परमफलदर्शनादफलत्वमेवासिद्धमिति चेत् साक्षात् परम्परया वा आत्मज्ञानोदयकारिणां भावशुद्ध्यादीनां फलत्वव्यपदेशोऽसिद्धिः सिद्धश्चेदप्यभ्युदयकर एवेत्याह –

श्लो।। कर्मणः कौशलं ह्येतच्चित्तशुद्ध्युपकारकम् ।
न तत्फलं फलं प्रोक्तमात्मज्ञानोदयार्थतः ।। ४४

व्याख्या- कर्मण इति । यत्कर्म कृत्वा चित्तशुद्धेरुपकारो भवति एतदेव कर्मणः कौशलम्, अबन्धकत्वात् । अतोऽबन्धकं चित्तशुद्धिरूपं यत्फलं तद्बन्धकफलान्तर-वत्फलं न भवति । कुतः? आत्मज्ञानोदयार्थतः आत्मज्ञानस्य स्वरूपसम्पत्तेरुदयो यस्मात्तत्प्रयोजनत्वात्, चित्तशुद्धेरात्मज्ञानस्येष्टसाधनत्वात्तदुदयोपकारिपदार्थस्य

न तथात्वमित्यर्थ:। स्वरूपसम्पल्लाभलालसानामबन्धककर्माचरणस्यैव सर्वस्वत्वादिति भाव:।।

అవతారికా:- నను చిత్తశుద్ధ్యుపకారకత్వ-వైరాగ్యోదయకరత్వ-పరోక్ష-సంవిత్కరాదిభిః కర్మణః పరమఫలదర్శనాదఫలత్వమేవాసిద్ధమితి చేత్ సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా ఆత్మ-జ్ఞానోదయకారిణాం భావశుద్ధ్యాదీనాం ఫలత్వవ్యపదేశోఽసిద్ధిః సిద్ధశ్చేదప్యభ్యుదయకర ఏవేత్యాహ -

శ్లో॥ కర్మణః కౌశలం హ్యేతచ్చిత్తశుద్ధ్యుపకారకమ్।
న తత్ఫలం ఫలం ప్రోక్తమాత్మజ్ఞానోదయార్థతః॥ 44

వ్యాఖ్యా:- కర్మణ ఇతి। యత్కర్మ కృత్వా చిత్తశుద్ధేరుపకారో భవతి ఏతదేవ కర్మణః కౌశలమ్, అబన్ధకత్వాత్. అతోఽబన్ధకం చిత్తశుద్ధిరూపం యత్ఫలం తద్బన్ధకఫలాన్తరవత్ఫలం న భవతి. కుతః? ఆత్మజ్ఞానోదయార్థతః ఆత్మజ్ఞానస్య స్వరూపసమ్పత్తేరుదయో యస్మాత్తత్ప్రయోజనత్వాత్, చిత్తశుద్ధేరాత్మజ్ఞానస్యేష్టసాధనత్వాత్తదుదయోపకారిపదార్థస్య న తథాత్వమిత్యర్థః స్వరూపసమ్పల్లాభలాలసానామబన్ధకకర్మాచరణస్యైవ సర్వస్వత్వాదితి భావః॥

अवतारिका:- अहो केषाञ्चित्तु कर्मगतसफलत्वाफलत्व-समर्पणानर्पणादि महाजाल-विस्तृतिमन्तरेणैव जीवन्मुक्तानां श्रुतत्वात्कर्मसमाप्तिं विना जीवन्मुक्ते: अन्यथानुपपत्त्या कर्मसमाप्तिरनुमीयते । तत्र क्व गतेयं फलानुसन्धिराहित्यादिकथा इत्याशङ्क्य पूर्वजन्मकृतकर्मकौशलपरिपाकादेवात्र वैराग्यादिसम्पत्तेरुदय इत्यनायासेनैव परिहरति –

श्लो।। दृढवैराग्यतो वापि द्विविधोपरतेस्तथा ।
कर्मनिर्हृतिराख्याता संस्कारादेव कर्मण: ।। ४५

व्याख्या- दृढवैराग्यत इति । पूर्वजन्मकृतं कर्म कौशलाभ्यासेन विषयात्यन्तभोग-परिपाकतो वा पूर्वजन्मावलीकृतानेककर्मस्मरणेन वा समुत्पन्नेन पुरूरवभरत-सनकादीनामिव दृढवैराग्योदयेन सकलानामपि कृतानां क्रियमाणानां च कर्मणां निर्हृतिर्बन्धकारिफलानुत्पत्त्या समाप्तिराख्याता आचार्यै: । संस्काररूपेण स्थितात् कर्मण इत्युक्त्या अकृताभ्यागमदोषोऽपि निरस्त:। तथा द्विविधोपरतेरपि कर्मद्वय-समाप्त्या जीवन्मुक्तिरुदेति इत्याशयेनाह द्विविधोपरतेरिति । आत्मेतरानुसन्धानेन

कृतानां कर्मणां तुच्छत्वादप्रयोजनत्वादात्मानुसन्धानान्तरायाच्च या विस्मृतिः सा कृतोपरतिः।

किञ्च प्रारब्धस्य बलवत्तरत्वाददृष्टत्वाच्च क्रियमाणानां स्वभावतो भविष्यतां च कर्मणां कर्मत्वाविशेषेण तुच्छत्वावगमात् अत एव आत्मेतरानुसन्धानादि फलानु -दयेन ज्ञानपूर्वरूपोदयेन वा या विस्मृतिः सा कर्तव्योपरतिः। तथाविधोपरतेश्च कर्मसमाप्तिः प्रोक्ता, फलतुच्छत्वदृष्टेरेव आत्मेतरानुसन्धानादिवासनानुदय-हेतुत्वादिति भावः॥

అవతారికా:- అహో కేషాంచిత్తు కర్మగతసఫలత్వాఫలత్వ-సమగ్రగుణానర్పణాది మహాజాలవిస్తృతిమన్తరేణైవ జీవన్ముక్తానాం శ్రుతత్వాత్కర్మసమాప్తిం వినా జీవన్ముక్తేః అన్యథానుపపత్త్యా కర్మసమాప్తిరనుమీయతే। తత్ర క్వ గతేయం ఫలానుసన్ధిరాహిత్యాది కథా ఇత్యాశఙ్క్య పూర్వజన్మకృతకర్మకౌశలపరిపాకాదేవాత్ర వైరాగ్యాదిసమ్ప్రత్తేరుదయ ఇత్యనాయాసేనైవ పరిహరతి -

శ్లో॥ దృఢవైరాగ్యతో వాపి ద్వివిధోపరతేస్తథా ।
కర్మనిర్వృతిరాఖ్యాతా సంస్కారాదేవ కర్మణః॥ 45

వ్యాఖ్యా:- దృఢవైరాగ్యత ఇతి। పూర్వజన్మకృతం కర్మ కౌశలాభ్యాసేన విషయాత్యన్తభోగ -పరిపాకతో వా పూర్వజన్మావలీకృతానేకకర్మస్మరణేన వా సముత్పన్నేన పురూరవ-భరతసనకాదీనామివ దృఢవైరాగ్యోదయేన సకలానామపి కృతానాం క్రియమాణానాం చ కర్మణాం నిర్వృతిర్బన్ధకారిఫలానుత్పత్త్యా సమాప్తిరాఖ్యాతా ఆచార్యైః సంస్కార-రూపేణ స్థితాత్ కర్మణ ఇత్యుక్త్యా అకృతాభ్యాగమదోషోఽపి నిరస్తః తథా ద్వివిధోపరతే -రపి కర్మద్వయసమాప్త్యా జీవన్ముక్తిరుదేతి ఇత్యాశయేనాహ ద్వివిధోపరతేరితి। ఆత్మేతరానుసన్ధానేన కృతానాం కర్మణాం తుచ్ఛత్వాదప్రయోజనత్వాదాత్మాను-సన్ధానాన్తరాయాచ్చ యా విస్మృతిః సా కృతోపరతిః।

కిఞ్చ ప్రారబ్ధస్య బలవత్తరత్వాదదృష్టత్వాచ్చ క్రియమాణానాం స్వభావతో భవిష్యతాం చ కర్మణాం కర్మత్వావిశేషేణ తుచ్ఛత్వావగమాత్ అత ఏవ ఆత్మేతరానుసన్ధానాది ఫలానుదయేన జ్ఞానపూర్వరూపోదయేన వా యా విస్మృతిః సా కర్తవ్యోపరతిః। తథావిధోపరతేశ్చ కర్మసమాప్తిః ప్రోక్తా, ఫలతుచ్ఛత్వదృష్టేరేవ ఆత్మేతరానుసన్ధానాది వాసనానుదయహేతుత్వాదితి భావః॥

अवतारिका:- नन्वयं कर्मनिर्हरणोपायविधिः सर्वेषामविशेषेणोक्तः, अस्ति वा केषाञ्चित् कश्चिद्विशेष इत्याशङ्क्य उत्तमभूर्तिं प्राप्तानां नातीव आवश्यकः, अर्वाचीनानां त्वावश्यक इत्याशयेनाह –

श्लो।। दैवसम्पत्प्रसूतानां स्वभावात् सिद्धिरुच्यते ।
आसुरीमभिजातानां सत्त्वसम्पत्समाश्रयात् ।। ४६

व्याख्या- दैवसम्पत्प्रसूतानामिति । शमदमतपःश्रद्धादयादिरूपा दैवीसम्पत्। तद्भोगार्थं ये प्रसूतास्तेषां स्वभावादपरिश्रमादेव सिद्धिरन्तःकरणशुद्धिरूपा कर्मसमाप्तिरूपा वोच्यते । यद्वा यत्र दैवीसम्पद् दैवसम्पदो योगिनस्तत्र प्रसूतानामपि स्वभावात्सिद्धिर्जायते । योगिकुले जन्मापि पूर्वजन्मकृतकर्मकौशलादेव भवति, अन्यथाकृताभ्यागमप्रसङ्गः। यद्वा औत्कट्येन कृतासु दैवसम्पत्सु प्रसूतिः स्थितिर्येषां तेषामपि सा तथैव ।

आसुरीणां स्वधर्मारति-परधर्मप्रीति-हिंसाक्रोधपारुष्यात्यन्तासद्विषयाभिरुचिप्रभृतीनामसुरसम्बन्धिसम्पदां पूर्वजन्मनि कृतानाम् उत्कटत्वेनात्रकृतानां वा भोगार्थं जातानां वर्तमानानां वासुरसम्पद्विलसितजनसंसर्गिणां वा सत्त्वसम्पत्समाश्रयात् सत्त्वगुणवर्थकानां ईश्वराराधनरूपाणां सम्पदां सम्पदां कर्मणां दैवसम्पल्लक्षणकर्मणां वा सत्त्वसम्पत्तिर्येषां तेषां साधूनां वा सम्यगकापट्येन श्रद्धयानुष्ठानात् परिशीलनात् क्रमेणान्तःकरणशुद्धिर्जायते, न स्वभावादित्यर्थः। सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वात्साधूनामनेकार्थत्वाद्वा उभयत्र कर्मकौशल-अकौशलान्वयः सिद्ध्यसिद्धिकर इति भावः।।

అవతారికా:- నన్వయం కర్మనిర్హణోపాయవిధిః సర్వేషామవిశేషేణోక్తః, అస్తి వా కేషాంచిత్ కశ్చిద్విశేష ఇత్యాశఙ్క్య ఉత్తమభూతిం ప్రాప్తానాం నాతీవ ఆవశ్యకః, అర్వాచీనానాం త్వావశ్యక ఇత్యాశయేనాహ -

శ్లో।। దైవసమ్పత్ప్రసూతానాం స్వభావాత్ సిద్ధిరుచ్యతే।
ఆసురీమభిజాతానాం సత్త్వసమ్పత్సమాశ్రయాత్।। 46

వ్యాఖ్యా:- దైవసమ్పత్ప్రసూతానామితి। శమదమతపఃశ్రద్ధాదయాదిరూపా దైవీసమ్పత్ తద్భోగార్థం యే ప్రసూతాస్తేషాం స్వభావాదపరిశ్రమాదేవ సిద్ధిరన్తఃకరణశుద్ధిరూపా- కర్మసమాప్తిరూపా వోచ్యతే। యద్వా యత్ర దైవీసంపద్ దైవసమ్పదో యోగినస్తత్ర

ప్రసూతానామపి స్వభావాత్సిద్ధిర్జాయతే । యోగికులే జన్మాపి పూర్వజన్మ కృతకర్మ కౌశలాదేవ భవతి, అన్యథాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గః। యద్వా ఔత్కట్యేన కృతాసు దైవసమ్పత్సు ప్రసూతిః స్థితిర్యేషాం తేషామపి సా తథైవ ।

ఆసురీణాం స్వధర్మారతి-పరధర్మప్రీతి-హింసాక్రోధపారుష్యాత్యన్తాసద్విషయాభి-రుచిప్రభృతీనామసురసమ్పన్నిసమ్పదాం పూర్వజన్మని కృతానామ్ ఉత్కటత్వేనాత్ర-కృతానాం వా భోగార్థం జాతానాం వర్తమానానాం వాసురసమ్పద్విలసితజన-సంసర్గిణాం వా సత్త్వసంపత్సమాశ్రయాత్ సత్త్వగుణవర్ధకానాం ఈశ్వరారాధన-రూపాణాం సమ్పదాం సమ్పదాం కర్మణాం దైవసంపల్లక్షణకర్మణాం వా సత్త్వ-సంపత్తిర్యేషాం తేషాం సాధూనాం వా సమ్యగకాపట్యేన శ్రద్ధయానుష్ఠానాత్ పరిశీలనాత్ క్రమేణాన్తఃకరణశుద్ధిర్జాయతే, న స్వభావాదిత్యర్థః। సర్వేషాం సర్వార్థవాచకత్వా-త్సాధూనామనేకార్థత్వాద్వా ఉభయత్ర కర్మకౌశల-అకౌశలాన్వయః సిద్ధ్యసిద్ధికర ఇతి భావః॥

अवतारिका:- इष्टज्ञानादीनामुपकार्योपकारित्वेन कार्यकारणत्वेन वा निर्णीतानां किं सर्वेषामुत्तमत्वं तारतम्यं वेत्यत्र तारतम्यमेव प्रतिपादयति –

श्लो॥ इष्टज्ञानफलासङ्गशुद्धिसंविद्विरक्तयः।
उपरामात्मसाम्ये च क्रमेणोत्तमभूमयः॥ ४७

व्याख्या- इष्टज्ञनेति । इष्टज्ञानं तावदेतादृशं कर्म ममेष्टसाधनमेतादृशं कर्म ममानिष्टसाधनमिति कर्मनिष्ठेष्टत्वानिष्टत्वप्रतिपत्तिः।

फलासङ्गस्तु कर्मनिष्ठचित्तशुद्धिवैराग्योपरत्यादि-अबन्धकफलेतरस्वर्गादि-बन्धकफलसंसर्गाभावः। शुद्धिरन्तःकरणशुद्धिः सा चासद्विषयवासनाराहित्यम्। संविद् "ब्रह्मास्ति तत्सत्यं, जीवात्मापि तदंशो जगत्कर्तृभर्तृहर्तृ च तदेव" इत्याकारकपरोक्षज्ञानरूपा । विरक्तिः 'यथा मम देहः स्वर्गादिफलं च कर्म जन्यत्वादुत्पद्यते कञ्चत्कालं तिष्ठति पुनर्नश्यति तथा हिरण्यगर्भादेर्देहो लोको वा कर्मजन्यत्वादुत्पत्त्यादिमान्" एवंविधो विरागः। उपरामः पूर्वोक्तद्विविधोपरतिः आत्मसाम्यं हिरण्यगर्भादिपिपीलिकान्तदेहेषु आत्मनां पञ्चभूतानां समत्वं, आत्मन-श्चैतन्यस्यापि समत्वं साम्यावलोकनमिति यावत् । पञ्चभूतारब्धत्वात्मान्तरासत्त्वयो-रविशेषेण प्रतिपत्तिरित्यर्थः। एत इष्टज्ञानादयः क्रमेणोत्तमभूमयः, उत्तमा भूमिः

स्थितिर्येषु ते । इष्टज्ञानानन्तरमसत्फलाप्रवृत्तेरवश्यभाव्यत्वात्, फलानुसन्धि-राहित्येन कर्मानुष्ठानानन्तरं चित्तशुद्ध्युदयस्यानिवार्यत्वात्, तदनन्तरं परोक्षज्ञाना सम्भवस्याप्रसक्तेः, परोक्षसंविदमन्तरा प्रायो वैराग्यस्यानुदयात् उपरतेरपि प्रायो वैराग्याधीनत्वात् तां च विना परमात्मजीवात्मनोरात्म-परात्मनोर्वा भेदानवगमात्। एतेषां साक्षात् परम्परया वा कार्यकारणत्वं, उत्तरोत्तरतः श्रैष्ठ्यं च । एता एवान्तर्मुखवृत्तीनामपुनर्भवकारकाः सप्तभूमयः परमाचार्येण व्यख्याताः संसारभीरुभिराश्रयणीया इति भावः ॥

అవతారికా:- ఇష్టజ్ఞానాదీనాముపకార్యోపకారిత్వేన కార్యకారణత్వేన వా నిర్దిష్టానాం కిం సర్వేషాముత్తమత్వం తారతమ్యం వేత్యత్ర తారతమ్యమేవ ప్రతిపాదయతి -

శ్లో॥ ఇష్టజ్ఞానఫలాసఙ్గశుద్ధిసంవిద్విరక్తయః।
ఉపరామాత్మసామ్యే చ క్రమేణోత్తమభూమయః॥ 47

వ్యాఖ్యా:- ఇష్టజ్ఞానేతి । ఇష్టజ్ఞానం తావదేతాదృశం కర్మ మమేష్టసాధనమేతాదృశం కర్మ మమానిష్టసాధనమితి కర్మనిష్ఠేష్టత్వానిష్టత్వప్రతిపత్తిః।

ఫలాసఙ్గస్తు కర్మనిష్ఠచిత్తశుద్ధివైరాగ్యోపరత్యాది-అబన్ధకఫలేతరస్వర్గాదిబన్ధక-ఫలసంసర్గాభావః శుద్ధిరన్తఃకరణశుద్ధిః సా చాసద్విషయవాసనారాహిత్యమ్ । సంవిద్ "బ్రహ్మాస్తి తత్సత్యం, జీవాత్మాపి తదంశో జగత్కర్తృభర్తృహర్తృ చ తదేవ" ఇత్యాకారక-పరోక్షజ్ఞానరూపా। విరక్తిః "యథా మమ దేహః స్వర్గాదిఫలం చ కర్మజన్యత్వాదుత్పద్యతే కఞ్చిత్కాలం తిష్ఠతి పునర్నశ్యతి తథా హిరణ్యగర్భాదేర్దేహో లోకో వా కర్మజన్యత్వా-దుత్పత్త్యాదిమాన్" ఏవంవిధో విరాగః। ఉపరామః పూర్వోక్తద్వివిధోపరతిః ఆత్మసామ్యం హిరణ్యగర్భాదిపిపీలికాన్తదేహేషు ఆత్మనాం పఞ్చభూతానాం సమత్వం, ఆత్మనశ్చైతన్య-స్యాపి సమత్వం సామ్యావలోకనమితి యావత్ । పఞ్చభూతారబ్ధత్వాత్మాన్తరాసత్త్వయో-రవిశేషేణ ప్రతిపత్తిరిత్యర్థః। ఏత ఇష్టజ్ఞానాదయః క్రమేణోత్తమభూమయః, ఉత్తమా భూమిః స్థితిర్యేషు తే। ఇష్టజ్ఞానానన్తరమసత్ఫలాప్రవృత్తేరవశ్యభావ్యత్వాత్, ఫలానుసన్ధి-రాహిత్యేన కర్మానుష్ఠానానన్తరం చిత్తశుద్ధ్యుదయస్యానివార్యత్వాత్, తదనన్తరం పరోక్ష-జ్ఞానాసంభవస్యాప్రసక్తేః, పరోక్షసంవిదమన్తరా ప్రాయో వైరాగ్యస్యానుదయాత్ ఉపరతేరపి ప్రాయో వైరాగ్యాధీనత్వాత్ తాం చ వినా పరమాత్మజీవాత్మనోరాత్మ-పరాత్మనోర్వా భేదానవగమాత్ । ఏతేషాం సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా కార్యకారణత్వం, ఉత్తరోత్తరతః శ్రైష్ఠ్యం చ। ఏతా ఏవాన్తర్ముఖవృత్తీనామపునర్భవకారకాః సప్తభూమయః పరమాచార్యేణ వ్యాఖ్యాతాః సంసారభీరుభిరాశ్రయణీయా ఇతి భావః॥

अवतारिका:- अन्तःकरणशुद्धिवैराग्योपरतीनामनर्थनिवृत्तिपरमफलत्वादनिष्टोपशमोदये सति न पुनः कार्यकारित्वमाश्रयणीयमित्याह –

श्लो।। वैराग्यास्मृतिशुद्धीनामसदर्थनिवृत्तितः।
आत्मज्ञानोपकारित्वादनर्थान्ता स्मृता स्थितिः।। ४८

व्याख्या- वैराग्येत्यादि । वैराग्योपरमान्तःकरणशुद्धीनां स्थितिः कार्यकारिता अनर्थान्ता स्मृतेत्यन्वयः। अनर्थानामसम्भावना-विपरीतभावना-संशयानामन्तो नाशो यस्यास्तावत्कथिता इत्यर्थः। असदर्थनिवृत्तितः असतामर्थानामसम्भावनादीनां निवृत्तितः निवृत्त्यनन्तरम् आत्मज्ञानोपकारित्वादात्मज्ञानोपकारस्य सिद्धत्वादित्यर्थः। असम्भावना देहादावात्मबुद्धिः, विपरीतभावना पुत्रादावरिबुद्धिः, संशयः स्थाणुवल्मीकादौ पुरुषव्याघ्रबुद्धिः। अतो वैराग्यादीनामनर्थोपशान्तिप्रयोजनत्वादात्मानुसन्धानकर्माङ्ग-श्रवणमननादीतरासद्विषयनिवृत्त्या आत्मज्ञानप्रतिबन्धकनिरासे सति प्रारब्धासमाप्तावपि जीवन्मुक्तेरुदयात् तत्कार्यकारित्वं नातीवोपयुज्यते इति भावः।

అవతారికా:- అన్తఃకరణశుద్ధివైరాగ్యోపరతీనామనర్థనివృత్తిపరమఫలత్వాదనిష్టోపశమోదయే సతి న పునః కార్యకారిత్వమాశ్రయణీయమిత్యాహ-

శ్లో।। వైరాగ్యాస్మృతిశుద్ధీనామసదర్థనివృత్తితః
ఆత్మజ్ఞానోపకారిత్వాదనర్థాన్తా స్మృతా స్థితిః।। 48

వ్యాఖ్యా:- వైరాగ్యేత్యాది। వైరాగ్యోపరమాన్తఃకరణశుద్ధీనాం స్థితిః కార్యకారితా అనర్థాన్తా స్మృతేత్యన్వయః। అనర్థానామసమ్భావనా-విపరీతభావనా-సంశయానామన్తో నాశో యస్యాస్తావత్కథితా ఇత్యర్థః। అసదర్థనివృత్తితః అసతామర్థానామసంభావనాదీనాం నివృత్తితః నివృత్త్యనన్తరమ్ ఆత్మజ్ఞానోపకారిత్వాదాత్మజ్ఞానోపకారస్య సిద్ధత్వాదిత్యర్థః। అసంభావనా దేహాదావాత్మబుద్ధిః, విపరీతభావనా పుత్రాదావరిబుద్ధిః, సంశయః స్థాణువల్మీకాదౌ పురుషవ్యాఘ్రబుద్ధిః। అతో వైరాగ్యాదీనామనర్థోపశాన్తిప్రయోజనత్వాదాత్మానుసన్ధానకర్మాఙ్గ-శ్రవణమననాదీతరాసద్విషయనివృత్త్యా ఆత్మజ్ఞానప్రతిబన్ధకనిరాసే సతి ప్రారబ్ధాసమాప్తావపి జీవన్ముక్తేరుదయాత్ తత్కార్యకారిత్వం నాతీవోపయుజ్యతే ఇతి భావః।

अवतारिका:- सनकशुकवामदेवादौ अतिप्रसङ्गवारणाय चित्तशुद्धिवैराग्योपरतीनां कर्मसमाप्तौ असाधारणहेतुतां निरस्य अनर्थोपशामकत्वं तु पार्थक्येन अपि अस्तीत्याह –

श्लो।। नावधारणहेतुत्वमेतेषामन्तरङ्गता ।
एकैकमप्यनर्थानां शमनं किमु संहतिः।। ४९

व्याख्या- नावधारणहेतुत्वमिति । इष्टज्ञानफलासङ्गादीनामवधारणहेतुत्वम् असाधारणकारणत्वं नास्ति । इष्टज्ञानानन्तरमपि फलासम्बन्धवृत्तेः वक्तुमशक्यत्वात् । असत्फलासङ्गो मदिष्टसाधन इतीष्टसाधनताज्ञानेऽपि प्रारब्धवशतः केषाञ्चित्तत्र प्रवृत्तेरभावात् । फलाननुसन्धनमन्तरेणापि चित्तशुद्धेर्दर्शनात्। चित्तशोधनप्रयत्नमन्तरेणैव कुत्रचित्संविद्वैराग्योदयस्य श्रुतत्वात् । कुत्रचित् जन्मानन्तरमेव आत्मज्ञानोदयस्य श्रुतत्वात्। कुत्रचिद्वयस्तोदयस्यापि दृष्टत्वात् श्रुतत्वाच्च, अतो नावधारणहेतुत्वम् । तदभावेऽपि अन्तरङ्गता तु अस्त्येव। कर्मणि फला सम्बन्धवृत्तेर्गङ्गबाहुल्येऽपि इष्टज्ञानस्यैवान्तरङ्गत्वम् । चित्तशुद्धेरज्ञानमपि फलाननुसन्धानस्यैवान्तरङ्गता । एवमग्रेऽपि व्याख्यातव्यम्।

किञ्च, एतेषां मध्ये एकस्यैकस्य कस्यचित् समुदयोऽपि अनर्थानाम् असम्भवादीनामुपशामको भवति, सर्वोदयस्यानर्थनिवारकत्वे किमाश्चर्यम् इत्यर्थः। "स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भया" दिति भगवदुक्तेः ।।

అవతారికా:- సనకశుకవామదేవాదౌ అతిప్రసఙ్గవారణాయ చిత్తశుద్ధివైరాగ్యోపరతీనాం కర్మసమాప్తౌ అసాధారణహేతుతాం నిరస్య అనర్థోపశామకత్వం తు పార్థక్యేన అపి అస్తీత్యాహ -

శ్లో।। నావధారణహేతుత్వమేతేషామన్తరఙ్గతా ।
ఏకైకమప్యనర్థానాం శమనం కిము సంహతిః।। 49

వ్యాఖ్యా:- నావధారణహేతుత్వమితి। ఇష్టజ్ఞానఫలాసఙ్గాదీనామవధారణహేతుత్వమ్ అసాధారణకారణత్వం నాస్తి। ఇష్టజ్ఞానానన్తరమపి ఫలాసమ్బన్ధవృత్తేః వక్తుమశక్యత్వాత్। అసత్ఫలాసఙ్గో మదిష్టసాధన ఇతీష్టసాధనతాజ్ఞానేఽపి ప్రారబ్ధవశతః కేషాఞ్చిత్తత్ర ప్రవృత్తేరభావాత్। ఫలాననుసన్ధానమన్తరేణాపి చిత్తశుద్ధేర్దర్శనాత్। చిత్తశోధనప్రయత్న-మన్తరేణైవ కుత్రచిత్సంవిద్వైరాగ్యోదయస్య శ్రుతత్వాత్। కుత్రచిత్ జన్మానన్తరమేవ

ఆత్మజ్ఞానోదయస్య శ్రుతత్వాత్ । కుత్రచిద్వ్యస్తోదయస్యాపి దృష్టత్వాత్ శ్రుతత్వాచ్చ, అతో నావధారణహేతుత్వమ్। తదభావేఽపి అన్తరఙ్గతా తు అస్త్యేవ । కర్మణి ఫలాసమ్బన్ధవృత్తేర్గఙ్గబాహుల్యేఽపి ఇష్టజ్ఞానస్యైవాన్తరఙ్గత్వమ్। చిత్తశుద్ధేరజ్ఞానమపి ఫలాననుసన్ధానస్యైవాన్తరఙ్గతా । ఏవమగ్రేఽపి వ్యాఖ్యాతవ్యమ్ ।

కిఞ్చ, ఏతేషాం మధ్యే ఏకస్యైకస్య కస్యచిత్ సముదయోఽపి అనర్థానామ్ అసమ్భవాదీనాముపశామకో భవతి, సర్వోదయస్యానర్థనివారకత్వే కిమాశ్చర్యమ్ ఇత్యర్థః "స్వల్పమప్యస్య ధర్మస్య త్రాయతే మహతో భయా" దితి భగవదుక్తేః॥

अवतारिका:- ननु सञ्चितसञ्चीयमानयोः कर्मणोः फलानुसन्धानरहित-कर्मानुष्ठानादिना शुद्धिक्रमेण वस्तुशक्त्या वा प्रायेणोपक्षीणत्वात् प्रारब्धस्य च तदाधारत्वात् मूलशैथिल्ये वृक्ष इवावच्छिन्ने च तस्मिन् परिमितभोगानुमानेन प्राप्ता कृतकृत्यता जीवात्मनेत्याशङ्क्य, उभयेतरप्रारब्धोपोद्बलकाशक्त्या सिद्धमेव कृतकृत्यत्वं तत्संसर्गतस्तूपक्षीणमपि समेधते एव इत्याशयेनाह –

श्लो॥ कृत्रिमोक्त्यसदन्नादौ अनेकेषां प्रतिग्रहः।
प्रारब्धापथ्यमित्याहुर्गुरुशास्त्रविरोधनम् ॥ ५०

व्याख्या- कृत्रिमोक्तीत्यादि । कृत्रिमोक्तिश्च असदन्नादश्चेति द्वन्द्वः। कृत्रिमोक्तिः मिथ्योक्तिरनभिप्रायोक्तिर्वञ्चनोक्तिर्वा प्रारब्धापथ्यं प्रारब्धस्य उद्दीपकमित्याहुः। तदा असदन्नादोऽसतः शास्त्रनिषिद्धस्यादनं अन्नस्य, असतां दुर्जनानामन्नस्यादनं वा, वर्णाश्रमधर्मपतितानां वा अन्नस्य अदनं तच्च प्रारब्धापथ्यम् । अथ नानेकेषां प्रतिग्रहः अनेकेषां वस्तूनां एककर्तृकः प्रतिग्रहः, अनेकेषां दातॄणां सकाशात्प्रति-ग्रहो वा, यद्वा न विद्यते एक उत्पत्तिकर्ता येषां तेषामनेकेषां साङ्कर्येण प्रसूतानां सकाशाद्वा प्रतिग्रहः स च प्रारब्धापत्यमित्यन्वयः। अपि च, गुरुशास्त्रविरोधनं गुरूणां पित्रादीनां शास्त्राणां अनुशासनकर्तॄणां वेदानां विरोधनं तिरस्कारः स च प्रारब्धापथ्यम् । यद्वा गुरु च तत् शास्त्रं च गुरुशास्त्रं परमार्थप्रतिपादकं वेदान्तशास्त्रम् तस्य विरोधनं निन्दनम् असत्फलप्रतिपादककर्मपरत्वेन व्याख्यानं वा तच्च प्रारब्धापथ्यम् यद्वा गुरुणोपदिष्टमभीप्सितफलदायकं यच्छास्त्रमुपासनं तस्य निन्दनं परित्यागो वा प्रारब्धापथ्यम् ।

यथौषधादि परिशीलनेन भोगेन वोपक्षीणो रोगोऽपथ्यवशतः पुनरपि दीर्घकालस्थायी भवति तथा कृत्रिमवचनामेध्यान्नादनबहुतरप्रतिग्रहगुरुशास्त्रविरोधैः उपक्षीणमपि प्रारब्धकर्म पुनरपि बहुकालभोगसमाप्यं भवतीति भावः।।

అవతారికా:- నను సఞ్చితసఞ్చీయమానయోః కర్మణోః ఫలానుసన్ధానరహిత-కర్మానుష్ఠానాదినా శుద్ధిక్రమేణ వస్తుశక్త్యా వా ప్రాయేణోపక్షీణత్వాత్ ప్రారబ్ధస్య చ తదాధారత్వాత్ మూలశైథిల్యే వృక్ష ఇవావచ్ఛిన్నే చ తస్మిన్ పరిమితభోగానుమానేన ప్రాప్తా కృతకృత్యతా జీవాత్మనేత్యాశఙ్క్య, ఉభయేతరప్రారబ్ధోపోద్బలకాశక్త్యా సిద్ధమేవ కృతకృత్యత్వం తత్సంసర్గతస్తూపక్షీణమపి సమేధతే ఏవ ఇత్యాశయేనాహ -

శ్లో॥ కృత్రిమోక్త్యసదన్నాదౌ అనేకేషాం ప్రతిగ్రహః।
ప్రారబ్ధాపథ్యమిత్యాహుర్గురుశాస్త్రవిరోధనమ్॥ **50**

వ్యాఖ్యా:-కృత్రిమోక్త్యాది। కృత్రిమోక్తిశ్చ అసదన్నాదశ్చేతి ద్వన్ద్వః। కృత్రిమోక్తిః మిథ్యోక్తి-రనభిప్రాయోక్తిర్వఞ్చనోక్తిర్వా ప్రారబ్ధాపథ్యం ప్రారబ్ధస్య ఉద్దీపకమిత్యాహుః। తథా అసదన్నాదోఽసతః శాస్త్రనిషిద్ధస్యాదనం అన్నస్య, అసతాం దుర్జనానామన్నస్యాదనం వా, వర్ణాశ్రమధర్మపతితానాం వా అన్నస్య అదనం తచ్చ ప్రారబ్ధాపథ్యమ్ । అథ నానేకేషాం ప్రతిగ్రహః అనేకేషాం వస్తూనాం ఏకకర్తృకః ప్రతిగ్రహః, అనేకేషాం దాతౄణాం సకాశాత్ప్రతిగ్రహో వా, యద్వా న విద్యతే ఏక ఉత్పత్తికర్తా యేషాం తేషామనేకేషాం సాఙ్కర్యేణ ప్రసూతానాం సకాశాద్వా ప్రతిగ్రహః స చ ప్రారబ్ధాపత్య-మిత్యన్వయః। అపి చ, గురుశాస్త్రవిరోధనం గురూణాం పిత్రాదీనాం శాస్త్రాణాం అనుశాసనకర్తౄణాం వేదానాం విరోధనం తిరస్కారః స చ ప్రారబ్ధాపథ్యమ్। యద్వా గురు చ తత్ శాస్త్రం చ గురుశాస్త్రం పరమార్థప్రతిపాదకం వేదాన్తశాస్త్రమ్ తస్య విరోధనం నిన్దనమ్ అసత్ఫలప్రతిపాదకకర్మపరత్వేన వ్యాఖ్యానం వా తచ్చ ప్రారబ్ధాపథ్యమ్ యద్వా గురుణోపదిష్టమభీప్సితఫలదాయకం యచ్ఛాస్త్రముపాసనం తస్య నిన్దనం పరిత్యాగో వా ప్రారబ్ధాపథ్యమ్।

యథౌషధాది పరిశీలనేన భోగేన వోపక్షీణో రోగోఽపథ్యవశతః పునరపి దీర్ఘకాలస్థాయీ భవతి తథా కృత్రిమవచనామేధ్యాన్నాదనబహుతరప్రతిగ్రహగురుశాస్త్ర-విరోధైః ఉపక్షీణమపి ప్రారబ్ధకర్మ పునరపి బహుకాలభోగసమాప్యం భవతీతి భావః ॥

अवतारिका:- नैतावदेव प्रारब्धवर्धकं किन्तु अपरमपि सदुपदिष्टमस्तीत्याह -

श्लो।। तीर्थतोऽर्थग्रहश्चापि विक्रयो वेदकन्ययोः।
पुण्यस्थाननिपातश्च प्रारब्धापथ्यमुच्यते ।। ५१

व्याख्या- तीर्थतो गङ्गादितीरस्थिताद्दातुरर्थग्रहो द्रव्यस्वीकारो, यद्वा तीर्थतो गुरोः सकाशादर्थग्रहः प्रतिग्रहः स च प्रारब्धापथ्यमुच्यते । अथवा स्वानुष्ठिततीर्थफलविक्रयेण योऽर्थग्रहो द्रव्योपार्जनं तच्चापथ्यमेव । तथा वेदकन्ययोर्विक्रयश्च प्रारब्धापथ्यमुच्यते । वेदविक्रयश्चतुर्धा वेदवेदार्थोपशोभितपुस्तकविक्रयो वेदविक्रयः, द्रव्यदातारमहं पठयिष्यामीति द्रव्योपग्रहमुपमन्त्र्यवेदाध्यापनं वेदविक्रयः, वेदपाठादिना द्रव्योपार्जनमपि वेदविक्रयः,अनधिकारिणे वेदार्थोपदेशेन द्रव्योपार्जनं च वेदविक्रयः।चतुर्धापि प्रारब्धोद्दीपक इति भावः। कन्याविक्रयश्च द्विधा द्रव्यं गृहीत्वा वराय कन्यादानम्, जीवनार्थं दानमन्तरेणैव दासीवत् कन्याविक्रयणमपि कन्याविक्रयः, स च परिमितप्रारब्धापरिमितत्वकारीत्यर्थः। पुण्यस्थाननिपातश्च पुण्यस्थानानां देवालयाध्वरवेदीवापीकूपतटाकपुष्करारामगोशालासेत्वाश्रयादीनां निपातो भङ्गः स च प्रारब्धवर्धक इत्यर्थः। ऋजुतरोऽपि गुरूपदिष्टोऽपि पन्था निरवधानस्य पुंसः व्याघ्रकण्टकादि सन्निपातेन दुर्गमो दीर्घतरो विपदाकरश्च भवतीति भावः।

అవతారికా:- నైతావదేవ ప్రారబ్ధవర్ధకం కిన్తు అపరమపి సదుపదిష్టమస్తీత్యాహ-

శ్లో।। తీర్థతోఽర్థగ్రహశ్చాపి విక్రయో వేదకన్యయోః
పుణ్యస్థాననిపాతశ్చ ప్రారబ్ధాపథ్యముచ్యతే ।। 51

వ్యాఖ్యా:- తీర్థతో గఙ్గాదితీరస్థితాద్దాతురర్థగ్రహో ద్రవ్యస్వీకారో, యద్వా తీర్థతో గురోః సకాశాదర్థగ్రహః ప్రతిగ్రహః స చ ప్రారబ్ధాపథ్యముచ్యతే। అథవా స్వానుష్ఠితతీర్థఫల-విక్రయేణ యోఽర్థగ్రహో ద్రవ్యోపార్జనం తచ్చాపథ్యమేవ। తథా వేదకన్యయోర్విక్రయశ్చ ప్రారబ్ధాపథ్యముచ్యతే। వేదవిక్రయశ్చతుర్ధా వేదవేదార్థోపశోభితపుస్తకవిక్రయో వేద-విక్రయః,ద్రవ్యదాతారమహం పాఠయిష్యామీతి ద్రవ్యోపగ్రహముపమన్త్ర్య వేదాధ్యాపనం వేదవిక్రయః, వేదపాఠాదినా ద్రవ్యోపార్జనమపి వేదవిక్రయః, అనధికారిణే వేదార్థోపదేశేన ద్రవ్యోపార్జనం చ వేదవిక్రయః।చతుర్ధాపి ప్రారబ్ధోద్దీపక ఇతి భావః। కన్యావిక్రయశ్చ ద్విధా ద్రవ్యం గృహీత్వా వరాయ కన్యాదానమ్, జీవనార్థం దాన-

మన్తరేణైవ దాసీవత్ కన్యావిక్రయణమపి కన్యావిక్రయః, స చ పరిమిత-ప్రారబ్ధాపరిమితత్వకారీత్యర్థః పుణ్యస్థాననిపాతశ్చ పుణ్యస్థానానాం దేవాలయాధ్వర-వేదీవాపీకూపతటాకపుష్కరారామగోశాలాసేత్వాశ్రయాదీనాం నిపాతో భఙ్గః స చ ప్రారబ్ధవర్ధక ఇత్యర్థః ఋజుతరోఽపి గురూపదిష్టోఽపి పన్థా నిరవధానస్య పుంసః వ్యాఘ్రకణ్టకాది సన్నిపాతేన దుర్గమో దీర్ఘతరో విపదాకరశ్చ భవతీతి భావః॥

अवतारिका:- ननु कृत्रिमोक्त्यादीनां पातककरत्वात्पातकनाशककर्मोपदेश-कराणां वेदानां विद्यमानत्वाद्यथाशक्ति तद्विहितकर्मानुष्ठानपरस्य किमेते विप्रियं करिष्यन्तीत्याशङ्क्य एतेषां प्रारब्धवर्धकत्वस्य श्रुत्युक्तत्वाद्विप्रियकरत्वं सिद्ध-मेवेत्याशयेनाह –

श्लो।। एतेषां संश्रयात्पुंसः संविन्मार्गनिरोधनम् ।
धर्मस्थस्याभिजातस्य सुपदस्यापि जायते ।। ५२

व्याख्या- एतेषामिति । एतेषां कृत्रिमोक्त्यादिपदार्थानां संश्रयात् सम्यक् बन्धात् धर्मस्थस्य यथाशक्ति स्वधर्मानुष्ठानपरस्यापि पुंसः पुरुषस्य संविन्मार्गस्य ज्ञानसोपानस्य निरोधनं प्रतिबन्धनं जायते एव। एतेषां ज्ञानद्वारार्गलत्वात् तदसङ्गकुठारेण तद्भञ्जनमन्तरा ज्ञानाङ्गभूसिद्धिर्न भवतीति भावः।।

అవతారికా:- నను కృత్రిమోక్త్యాదీనాం పాతకకరత్వాత్పాతకనాశకకర్మోపదేశకరాణాం వేదానాం విద్యమానత్వాద్యథాశక్తి తద్విహితకర్మానుష్ఠానపరస్య కిమేతే విప్రియం కరిష్యన్తీత్యాశఙ్క్య ఏతేషాం ప్రారబ్ధవర్ధకత్వస్య శ్రుత్యుక్తత్వాద్విప్రియకరత్వం సిద్ధ-మేవేత్యాశయేనాహ--

శ్లో॥ ఏతేషాం సంశ్రయాత్పుంసః సంవిన్మార్గనిరోధనమ్।
ధర్మస్థస్యాభిజాతస్య సుపదస్యాపి జాయతే ॥ 52

వ్యాఖ్యా:- ఏతేషామితి। ఏతేషాం కృత్రిమోక్త్యాదిపదార్థానాం సంశ్రయాత్ సమ్యక్ బన్ధాత్ ధర్మస్థస్య యథాశక్తి స్వధర్మానుష్ఠానపరస్యాపి పుంసః పురుషస్య సంవిన్మార్గస్య జ్ఞానసోపానస్య నిరోధనం ప్రతిబన్ధనం జాయతే ఏవ। ఏతేషాం జ్ఞానద్వారార్గలత్వాత్ తదసఙ్గకుఠారేణ తద్భఞ్జనమన్తరా జ్ఞానాఙ్గభూసిద్ధిర్న భవతీతి భావః॥

अवतारिका:- त्रिविधकर्मसमाप्तिमन्तरेण तत्त्वज्ञानोदयासम्भवात् सञ्चितसञ्चीयमानकर्मलयोपायमभिधाय, भोगमन्तरेण प्रारब्धकर्मलयासम्भवात् तत्समाप्त्या परिज्ञानेन वेपमानं जीवात्मानं वेदोक्तप्रारब्धोपशमात्मकविधिना सान्त्वयति –

श्लो।। प्रारब्धान्यक्षयोपायाः आचार्यैः कथिता श्रुतेः।
क्षयासम्भवतस्तस्योपशमस्तत्क्रियाश्रितः।। ५३

व्याख्या- प्रारब्धान्यक्षयोपाया इति । प्रारब्धेतरयोः सञ्चितसञ्चीयमानयोः कर्मणोः क्षयोपाया लयोपायाः फलसङ्गईश्वरार्पणानर्पणादिरूपाः श्रुतेः वेदवचनादाचार्यैः शङ्कराधिभिः कथिताः। तस्य प्रारब्धस्य क्षयासम्भवतः भोगमन्तरेण क्षयस्यासम्भवात् उपशमो हर्षशोकानुत्पत्तिलक्षणः शैथिल्यं वा तत्क्रियाश्रितः तेन वेदेनैव विहिता या उपशान्तिसम्पादिका क्रिया कर्मापरपर्याया मौन-सत्सङ्ग-सदर्थ-प्रतिपत्तिरूपा तस्यामाश्रितः। श्रुत्युक्तप्रारब्धोपशमकरकर्मानुष्ठानेनैव प्रारब्धशैथिल्ये सति सर्वं सम्पद्यते इति भावः।।

అవతారికా:- త్రివిధకర్మసమాప్తిమన్తరేణ తత్త్వజ్ఞానోదయాసంభవాత్ సఞ్చితసఞ్చీయమానకర్మలయోపాయమభిధాయ, భోగమన్తరేణ ప్రారబ్ధకర్మలయాసంభవాత్ తత్సమాప్త్యపరిజ్ఞానేన వేపమానం జీవాత్మానం వేదోక్తప్రారబ్ధోపశమాత్మకవిధినా సాన్త్వయతి --

శ్లో॥ ప్రారబ్ధాన్యక్షయోపాయాః ఆచార్యైః కథితా శ్రుతేః।
క్షయాసమ్భవతస్తస్యోపశమస్తత్క్రియాశ్రితః॥ 53

వ్యాఖ్యా:- ప్రారబ్ధాన్యక్షయోపాయా ఇతి । ప్రారబ్ధేతరయోః సఞ్చితసఞ్చీయమానయోః కర్మణోః క్షయోపాయా లయోపాయాః ఫలసఙ్గఈశ్వరార్పణానర్పణాదిరూపాః శ్రుతేః వేదవచనాదాచార్యైః శఙ్కరాధిభిః కథితాః। తస్య ప్రారబ్ధస్య క్షయాసంభవతః భోగమన్తరేణ క్షయస్యాసంభవాత్ ఉపశమో హర్షశోకానుత్పత్తిలక్షణః శైథిల్యం వా తత్క్రియాశ్రితః తేన వేదేనైవ విహితా యా ఉపశాన్తిసమ్పాదికా క్రియా కర్మాపరపర్యాయా మౌన-సత్సఙ్గ-సదర్థ - ప్రతిపత్తిరూపా తస్యామాశ్రితః। శ్రుత్యుక్త ప్రారబ్ధోపశమకర-కర్మానుష్ఠానేనైవ ప్రారబ్ధశైథిల్యే సతి సర్వం సమ్పద్యతే ఇతి భావః॥

अवतारिका:- तत्र प्रारब्धोपशमकशक्तिमद्वस्तुषु मध्येऽसत्यानुत्पत्त्यादि प्रशस्तफलादिकरणत्वेन अभ्यर्हितत्वादादौ मौनं प्रस्तौति –

श्लो।। असत्प्रियविरोधानामनुत्पत्त्योक्तिनिग्रहात् ।
प्रारब्धोपशमं प्राहुर्मौनतः प्रेमसंक्षयात् ।। ५४

व्याख्या- असदिति । मौनतः मुनिजनानुष्ठितान्मौनव्रतात्प्रारब्धस्योपशमं शान्तिं प्राहुः। तत्र हेतवः – असत्प्रियविरोधानामनुत्पत्त्या, सच्छब्देन सत्यं गृह्यते सच्च प्रियं च सत्प्रिये, न सत्प्रिये असत्प्रिये, ते च विरोधश्च असत्प्रियविरोधाः तेषामसत्य-अप्रिय-विरोधानाम् अनुत्पत्तेः उत्पत्तेरभावात् । मौनव्रतस्वीकारे अन्यैः सह विरोधः असत्यम् अप्रियं च नोदेति ।

उक्तिर्वागिन्द्रियं तन्निग्रहाद्दण्डत्रयमध्ये वाग्दण्डस्य प्रबलत्वादुभयोः सापेक्षत्वेनासत्याप्रियविरोधानुत्पत्तिवाङ्निग्रहयोर्हेतुहेतुमद्भावः। प्रेमसंक्षयात् प्रीतेः क्षयतोऽपि। स्नेहस्यापि प्रायो वाग्विलासजन्यत्वात् । मायानेकपाशानां मध्ये स्नेहपाशस्य प्रबलतरत्वान्मौनस्वीकारे तस्यापि शैथिल्यं भवति ।

अत्रकेचिद् हेतवः। असत्योक्तौ ग्लानि-पातकोदय-मानभङ्गादयो दोषाः। अप्रियोक्तौ अप्रियत्व-ग्लानि-वैषम्यादयो दोषाः। विरोधोक्तौ भयकार्यहानि-पश्चात्तापादयो दोषाः। वागिन्द्रियबहिर्वृत्तौ सर्वे चैते दोषाः। स्नेहे च बहिर्मुखत्वादयो दोषाः। एषां शैथिल्यकरं मौनापेक्षया अन्यन्नास्तीत्यर्थः साङ्गे वाग्दण्डे समुदिते सति अवशेषेऽपि प्रारब्धे हर्षशोकादिप्रवृत्तेरभावाज्जीवन्मुक्तेरवसर इति भावः।।

అవతారికా:- తత్ర ప్రారబ్ధోపశమకశక్తిమద్వస్తుషు మధ్యేఽసత్యానుత్పత్త్యాది ప్రశస్త-ఫలాధికరణత్వేన అభ్యర్హితత్వాదాదౌ మౌనం ప్రస్తౌతి --

శ్లో॥ అసత్ప్రియవిరోధానామనుత్పత్త్యోక్తినిగ్రహాత్।
ప్రారబ్ధోపశమం ప్రాహుర్మౌనతః ప్రేమసంక్షయాత్ ॥ 54

వ్యాఖ్యా:- అసదితి। మౌనతః మునిజనానుష్ఠితాన్మౌనవ్రతాత్ప్రారబ్ధస్యోపశమం శాన్తిం ప్రాహుః। తత్ర హేతవః--అసత్ప్రియవిరోధానామనుత్పత్త్యా, సచ్ఛబ్దేన సత్యం గృహ్యతే సచ్చ ప్రియం చ సత్ప్రియే, న సత్ప్రియే అసత్ప్రియే, తే చ విరోధశ్చ అసత్ప్రియవిరోధాః తేషామసత్య-అప్రియ-విరోధానామ్ అనుత్పత్తేః ఉత్పత్తేరభావాత్। మౌనవ్రతస్వీకారే అన్యైః సహ విరోధః అసత్యమ్ అప్రియం చ నోదేతి।

ఉక్తిర్వాగిన్ద్రియం తన్నిగ్రహాద్దణ్డత్రయమధ్యే వాగ్దణ్డస్య ప్రబలత్వాదుభయోః సాపేక్షత్వేనాసత్యాప్రియవిరోధానుత్పత్తివాఙ్నిగ్రహయోర్హేతుహేతుమద్భావః। ప్రేమ-

సంక్షయాత్ ప్రీతేః క్షయతోఽపి స్నేహస్యాపి ప్రాయో వాగ్విలాసజన్యత్వాత్। మాయా-నేకపాశానాం మధ్యే స్నేహపాశస్య ప్రబలతరత్వాన్మౌనస్వీకారే తస్యాపి శైథిల్యం భవతి॥

అత్రకేచిద్ హేతవః॥ అసత్యోక్తౌ గ్లాని-పాతకోదయ-మానభఙ్గాదయో దోషాః॥ అప్రియోక్తౌ అప్రియత్వ-గ్లాని-వైషమ్యాదయో దోషాః॥ విరోధోక్తౌ భయ-కార్యహాని-పశ్చాత్తాపాదయో దోషాః॥ వాగిన్ద్రియబహిర్వృత్తౌ సర్వే చైతే దోషాః॥ స్నేహే చ బహిర్ముఖత్వాదయో దోషాః॥ ఏషాం శైథిల్యకరం మౌనాపేక్షయా అన్యన్నాస్తీత్యర్థః సాఙ్గే వాగ్దణ్డే సముదితే సతి అవశేషేఽపి ప్రారబ్ధే హర్షశోకాది ప్రవృత్తేరభావాజ్జీవన్ముక్తే-రవసర ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु सत्सङ्गस्यापि पूज्यतमत्वेन भगवदुक्तत्वात्ततोऽपि किं पूज्यतरत्वं मौनस्येत्याशङ्क्य उभयोः पुण्योदयकार्यत्वेऽपि मौनस्य स्वाधीनत्वादङ्गैरपेक्ष्येणापि कार्यकारित्वात्प्रथममुपात्तं तत्र सर्वतः असाधारणत्वेन इत्याशयेनाह –

श्लो॥ सुखदुःखादिभावानामनित्यत्वावधारणात् ।
भोक्तव्योपशमे हेतुः सत्सङ्गस्तापवारणात् ॥ ५५

व्याख्या- सुखेति । सतां ईश्वराराधनलक्षणकर्मसंयतासद्विषयवृत्तीनां समत्वेनानुभूतसुखदुःखादिद्वन्द्वानां साधूनां सङ्गः सङ्गतिः तत्समीपे स्थितिरिति यावत् । स भोक्तव्यस्य प्रारब्धस्योपशमे शैथिल्ये कार्श्ये वा हेतुः। यद्वा सतां वेदशिरसां परमार्थप्रतिपादकानां उपनिषदां सङ्गः सन्तताभ्यासोऽर्थतः पाठतो वा सर्वदा परिशीलनं तच्च तथेति पूर्वेण सम्बन्धः। अथवा सतां सत्तया श्रुति-गदितानां गङ्गाप्रयागसप्तपुरीपुरुषोत्तमक्षेत्राणां सङ्गः श्रद्धया नित्यसेवनं तच्चोपशमकारी ।

अत्र हेतुद्वयं सुखदुःखादिभावानां सङ्कल्पितप्रियाप्रियवस्तूपस्थितौ जातानां हर्षशोकादिवृत्तीनामनित्यत्वावधारणमनित्यत्वपरिज्ञानं तस्मात्, तापवारणादहं निरतिशयसुखः कदा स्याम् ? ममानिष्टनिवृत्तिश्च कदा स्याद्? इत्यादेस्तापस्य वारणाद्विनाशाच्च सत्सङ्गः प्रारब्धोपशमकः।

विविक्तसेविनः परित्यक्तासद्विषयकरतिसार्थाः सज्जनाः सर्वदा हि परमेश्वरलीलामृतार्णवावगाहिनः शरणागतान् स्वाश्रमोपगतानपि तामेव ताप-वारिणीं परमेश्वरीं मायाकथां श्रावयन्ति । श्रुतायां च श्रुतिमितायां तस्याम्

अप्रार्थितदु:खागमवत् सुखागमोऽपि तथैव भवभीत्याद्यनुभवात् सुखमनित्यमेव तथा दु:खमपीत्यवधारणात् सुखदु:खसाम्यनिरूपितहर्षशोकवृत्तिसाम्येन विद्यानन्दाविर्भावाज्ञीवन्मुक्तिरुपतिष्ठत इति भाव: ॥

అవతారికా:- నను సత్సఙ్గస్యాపి పూజ్యతమత్వేన భగవదుక్తత్వాత్తతోఽపి కిం పూజ్యతరత్వం మౌనస్యేత్యాశఙ్క్య ఉభయోః పుణ్యోదయకార్యత్వేఽపి మౌనస్య స్వాధీనత్వాదఙ్గనైరపేక్ష్యేణాపి కార్యకారిత్వాత్ప్రథమముపాత్తం తన్న సర్వతః అసాధారణత్వేన ఇత్యాశయేనాహ --

శ్లో॥ సుఖదుఃఖాదిభావానామనిత్యత్వావధారణాత్ ।
భోక్తవ్యోపశమే హేతుః సత్సఙ్గస్తాపవారణాత్ ॥ 55

వ్యాఖ్యా:- సుఖేతి। సతాం ఈశ్వరారాధనలక్షణకర్మసంయతాసద్విషయవృత్తీనాం సమత్వేనానుభూతసుఖదుఃఖాదిద్వన్ద్వానాం సాధూనాం సఙ్గః సఙ్గతిః తత్సమీపే స్థితిరితి యావత్ । స భోక్తవ్యస్య ప్రారబ్ధస్యోపశమే శైథిల్యే కార్శ్యే వా హేతుః। యద్వా సతాం వేదశిరసాం పరమార్థప్రతిపాదకానాం ఉపనిషదాం సఙ్గః సన్తతాభ్యాసోఽర్థతః పాఠతో వా సర్వదా పరిశీలనం తచ్చ తథేతి పూర్వేణ సంబన్ధః। అథవా సతాం సత్తయా శ్రుతి గదితానాం గఙ్గాప్రయాగసప్తపురీపురుషోత్తమక్షేత్రాణాం సఙ్గః శ్రద్ధయా నిత్యసేవనం తచ్చోపశమకారీ।

అత్ర హేతుద్వయం సుఖదుఃఖాదిభావానాం సఙ్కల్పితప్రియాప్రియవస్తూపస్థితా జాతానాం హర్షశోకాదివృత్తీనామనిత్యత్వావధారణమనిత్యత్వపరిజ్ఞానం తస్మాత్, తాపవారణాదహం నిరతిశయసుఖః కదా స్యామ్? మమానిష్టనివృత్తిశ్చ కదా స్యాద్? ఇత్యాదేస్తాపస్య వారణాద్వినాశాచ్చ సత్సఙ్గః ప్రారబ్ధోపశమకః।

వివిక్తసేవినః పరిత్యక్తాసద్విషయకరతిసార్థాః సజ్జనాః సర్వదా హి పరమేశ్వరలీలామృతార్ణవావగాహినః శరణాగతాన్ స్వాశ్రమోపగతానపి తామేవ తాపవారిణీం పరమేశ్వరీం మాయాకథాం శ్రావయన్తి। శ్రుతాయాం చ శ్రుతిమితాయాం తస్యామ్ అప్రార్థితదుఃఖాగమవత్ సుఖాగమోఽపి తథైవ భవభీత్యాద్యనుభవాత్ సుఖమనిత్యమేవ తథా దుఃఖమపీత్యవధారణాత్ సుఖదుఃఖసామ్యనిరూపితహర్షశోకవృత్తిసామ్యేన విద్యానన్దావిర్భావాజ్జీవన్ముక్తిరుపతిష్ఠత ఇతి భావః ॥

अवतारिका:- प्रारब्धोपशमोदयकारिषु वस्तुषु सदर्थप्रतिपत्तेरप्यसाधारण-कारणत्वं प्रतिपादयति –

श्लो।। समत्वप्रतिभानेन भावस्यापि प्रसादतः।
सदर्थप्रतिपत्तेर्हि भोक्तव्योपशमोदयः।। ५६

व्याख्या- समत्वप्रतिभानेनेति । सदर्थप्रतिपत्तेः सत्सु सत्पात्रेषु अर्थानां गोभूहिरण्यादीनां अकामितानां प्रतिपत्तिः समर्पणं ततो भोक्तव्योपशमस्य प्रारब्धोपशान्तेरुदय उत्पत्तिर्भवतीति शेषः। यद्वा सति ब्रह्मणि अर्थानां कर्मणां प्रतिपत्तिरर्पणं ततोऽपि तथा सः। अथवा सदर्थानाम् अनायासेनाननर्थतया सदुपार्जनेन वोपलब्धानां कपर्दिकानि गजान्तानां सम्पदां प्रतिपत्तिः परमेश्वर-प्रीतये वेदोक्तयागादौ सद्विनियोगेन सम्पादनं ततश्च स तथा । यद्वा सतां वेदानामर्थानां क्रियापरत्वात्मपरत्वरूपाणां प्रतिपत्तिः पर्यालोचनं तस्मादपि तथा सः। यद्वा सत्सु पितृदेवर्षिभूतातिथिलक्षणसगुणात्ममूर्तिषु वेदाध्ययनश्राद्धहोमबलि-ग्रासादीनां प्रतिपत्तिरहरहः श्रद्धया सम्पादनं तच्च प्रारब्धोपशमकारि । यद्वा सदर्थयोः आत्मदेहयोः प्रतिपत्तिः प्रकाशकत्वप्रकाश्यत्वरूपेण, सत्यत्वासत्यत्व-रूपेण, विवर्तत्वाधिष्ठानत्वेन च परिचिन्तनं ततोऽपि स तथा। यद्वा सतो ब्रह्मणोऽर्थानां सत्ताज्ञानानन्दानुरूपाणां प्रतिपत्तिः सच्चिदानन्दरूपो ऽहमित्युपासनं ततोऽपि स तादृक्। यद्वा सतां सगुणब्रह्ममूर्तीनां हरिहरा दीनामर्थानामुपास-नावलम्बनहेतूनां प्रतिमानां प्रतिपत्तिः स्थापनं अनन्यभावे नाराधनं ततोऽपि प्रारब्धोपशमोदयः।

तत्र हेतुः – भावस्य चित्तस्य प्रसादतो निर्मलत्वात् समत्वप्रतिभानेन जीवात्मपरमात्मनोः प्रतिभानेन एकत्ववृत्युदयेन च सदर्थप्रतिपत्तिः उक्तकार्य-कारणीत्यर्थः। अत्र समत्वप्रतिभान-भावप्रसादयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽवगन्तव्यः सदर्थ-प्रतिपत्तिनिरूपितचित्तस्वच्छताप्रतिभातपरापरात्मैकत्वस्य किञ्चिदनुभवेन प्रारब्ध-कर्मवशतो जायमानेष्वपि क्रियाकलापेषु न अहन्ताममतोदय इति भावः।।

అవతారికా:- ప్రారబ్ధోపశమోదయకారిషు వస్తుషు సదర్థప్రతిపత్తేరప్యసాధారణ-కారణత్వం ప్రతిపాదయతి --

శ్లో।। సమత్వప్రతిభానేన భావస్యాపి ప్రసాదతః।
సదర్థప్రతిపత్తేర్హి భోక్తవ్యోపశమోదయః।। 56

వ్యాఖ్యా:- సమత్వప్రతిభానేనేతి । సదర్థప్రతిపత్తేః సత్సు సత్పాత్రేషు అర్థానాం గోభూహిరణ్యాదీనాం అకామితానాం ప్రతిపత్తిః సమర్పణం తతో భోక్తవ్యోపశమస్య ప్రారబ్ధోపశాన్తేరుదయ ఉత్పత్తిర్భవతీతి శేషః యద్వా సతి బ్రహ్మణి అర్థానాం కర్మణాం ప్రతిపత్తిరర్పణం తతోఽపి తథా సః అథవా సదర్థానామ్ అనాయాసేనానర్థతయా నదుపార్జనేన వోపలబ్ధానాం కపర్దికాని గజాన్తానాం సమ్పదాం ప్రతిపత్తిః పరమేశ్వరప్రీతయే వేదోక్తయాగాదౌ సద్వినియోగేన సమ్పాదనం తతశ్చ స తథా। యద్వా సతాం వేదానామర్థానాం క్రియాపరత్వాత్మపరత్వరూపాణాం ప్రతిపత్తిః పర్యాలోచనం తస్మాదపి తథా సః। యద్వా సత్సు పితృదేవర్షిభూతాతిథిలక్షణ సగుణాత్మమూర్తిషు వేదాధ్యయనశ్రాద్ధహోమబలిగ్రాసాదీనాం ప్రతిపత్తిరహరహః శ్రద్ధయా సమ్పాదనం తచ్చ ప్రారబ్ధోపశమకారి। యద్వా సదర్థయోః ఆత్మదేహయోః ప్రతిపత్తిః ప్రకాశకత్వప్రకాశ్యత్వరూపేణ, సత్యత్వాసత్యత్వరూపేణ, వివర్తత్వాధిష్ఠానత్వేన చ పరిచిన్తనం తతోఽపి స తథా। యద్వా సతో బ్రహ్మణోఽర్థానాం సత్తాజ్ఞానానన్దాను-రూపాణాం ప్రతిపత్తిః సచ్చిదానన్దరూపోఽహమిత్యుపాసనం తతోఽపి స తాదృక్। యద్వా సతాం సగుణబ్రహ్మమూర్తీనాం హరిహరాదీనామర్థానాముపాసనావలమ్బన-హేతూనాం ప్రతిమానాం ప్రతిపత్తిః స్థాపనం అనన్యభావేనారాధనం తతోఽపి ప్రారబ్ధోపశమోదయః॥

తత్ర హేతుః -- భావస్య చిత్తస్య ప్రసాదతో నిర్మలత్వాత్ సమత్వప్రతిభానేన జీవాత్మపరమాత్మనోః ప్రతిభానేన ఏకత్వవృత్త్యుదయేన చ సదర్థప్రతిపత్తిః ఉక్తకార్య-కారణీత్యర్థః॥ అత్ర సమత్వప్రతిభాన-భావప్రసాదయోర్హేతుహేతుమద్భావోఽవగన్తవ్యః సదర్థప్రతిపత్తినిరూపితచిత్తస్వచ్ఛతాప్రతిభాతపరాపరాత్మైకత్వస్య కిఞ్చిదనుభవేన ప్రారబ్ధకర్మవశతో జాయమానేష్వపి క్రియాకలాపేషు న అహన్తామమతోదయ ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु मौन-सत्सङ्ग-सदर्थप्रतिपत्तीनामेकतमाश्रयेणापि प्रारब्धशैथिल्य-लक्षणपरमफलोदयाद् अनर्थोपशमनफलोदये किमिति न प्रवर्तन्ते लोका इत्याशङ्क्य मतिमान्द्य-श्रद्धाजाड्यादि एवाप्रवृत्तौ हेतु:, न पदार्थाशक्तिमत्त्वं प्रयोजक-मित्याशयेनाह —

श्लो॥ भावस्यापि प्रदोषेण संसर्गात्कर्मणोऽसत:।
अरुच्या परमार्थेषु न वृत्तिः सति वस्तुनि ॥ ५७

व्याख्या- भावस्येति । सति वस्तुनि प्रारब्धोपशमके मौनादिकर्मणि भावस्य चित्तस्य प्रदोषेण मालिन्येन असत्फलजनकस्य कर्मणः संसर्गात् सम्बन्धात् परमार्थेषु परमार्थप्रतिपादक-उपनिषदादिशास्त्रेषु अरुच्या श्रद्धाजाड्येन च न वृत्तिः नराणां न प्रवृत्तिः। वेदोक्त- आपातरमणीयार्थविसृष्टेन्द्रियसकलवृत्तीनां बहिर्मुखानामसत्फलाच्छादितान्तःकरणानां त्रिविधक्रियावासनान्तरोपलभ्यमान-ब्रह्मानन्दानुभवो ऽतीव गहन इति भावः॥

అవతారికా:- నను మౌన-సత్సఙ్గ-సదర్థప్రతిపత్తీనామేకతమాశ్రయేణాపి ప్రారబ్ధ-శైథిల్యలక్షణపరమఫలోదయాద్ అనర్థోపశమనఫలోదయే కిమితి న ప్రవర్తన్తే లోకా ఇత్యాశఙ్క్య మతిమాన్ద్య-శ్రద్ధాజాడ్యాది ఏవాప్రవృత్తౌ హేతుః, న పదార్థాశక్తిమత్త్వం ప్రయోజకమిత్యాశయేనాహ --

శ్లో॥ భావస్యాపి ప్రదోషేణ సంసర్గాత్కర్మణో౽సతః
అరుచ్యా పరమార్థేషు న వృత్తిః సతి వస్తుని ॥ 57

వ్యాఖ్యా:- భావస్యేతి । సతి వస్తుని ప్రారబ్ధోపశమకే మౌనాదికర్మణి భావస్య చిత్తస్య ప్రదోషేణ మాలిన్యేన అసత్ఫలజనకస్య కర్మణః సంసర్గాత్ సంబన్ధాత్ పరమార్థేషు పరమార్థప్రతిపాదక-ఉపనిషదాదిశాస్త్రేషు అరుచ్యా శ్రద్ధాజాడ్యేన చ న వృత్తిః నరాణాం న ప్రవృత్తిః। వేదోక్త - ఆపాతరమణీయార్థవిసృష్టేన్ద్రియసకలవృత్తీనాం బహిర్ముఖానామసత్ఫలాచ్ఛాదితాన్తఃకరణానాం త్రివిధక్రియావాసనాన్తరోపలభ్యమాన-బ్రహ్మానన్దానుభవో ౽తీవ గహన ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु त्रयाणामेव प्रारब्धोपशामकत्वे तत्रारुचीनामशक्तानां वा प्रारब्धानुपशान्त्या सुखदुःखोपस्थितौ हर्षशोकादेरुदयात् कर्मान्तरोदयस्य तदुपोद्बलकत्वेन कर्मसमाप्त्या स्वप्नेऽपि अलभ्या स्वरूपसम्पदित्याशङ्क्य, ततः सुगमतरतदुपशमकशक्तिमद्वस्त्वनन्तरस्य भगवदाचार्यैरुक्तत्वान्न शङ्कावसर इत्याह –

श्लो॥ कोटितारश्रयेणैव लक्षपौरुषसेवनात् ।
अयुतैश्वर्ययोगेन प्रारब्धोपशमोदयः॥ ५८

व्याख्या- कोटितारश्रयेणैवेति । कोटि सङ्ख्याकं यत् तस्य तारस्य प्रणवस्य श्रयणं जपस्तेन प्रारब्धस्य कर्मणः उपशमस्य हर्षशोकादिवृत्तिराहित्यस्य उदय

उत्पत्तिर्भवतीति शेषः। प्रणवस्य त्रयी बीजत्वान्मात्रादित्रितयस्य च हरिहरब्रह्म-वाचकत्वात् तत्सेवनेन तदुपासनासिद्धौ किम् अलभ्यमित्यर्थः। तथा च लक्ष-सञ्ज्ञाकं यत् पौरुषं पुरुषावतारप्रतिपादकं सूक्तं "सहस्रशीर्षा" इत्यादिलक्षणं तस्य सेवनादर्थानुसन्धानेन पाठात् तदुपशमो भवति । तथा अयुतसञ्ज्ञाकं यदैश्वरमीश्वरसम्बन्धिसूक्तं "समस्तेरुद्र" इत्यादि लक्षणं तस्य योगेन सार्थानु-सन्धानपाठेन तदुपशान्तिर्भवति । पुरुषसूक्तरुद्रयोर्वैराजोपासनत्वेन अदुष्करएव तदुपशम इत्यर्थः।

अर्थानुसन्धानमात्रे सञ्ज्ञानवगमान्मानसिक उपांशुर्वा जप उच्चारणामात्रस्य धात्वर्थेऽपि नैरवधानादिदोषाकरत्वेन वाचनिकत्वं नाभ्युपेयम् । प्रारब्धोपशमस्य दृष्टत्वेऽपि हर्षशोकादिवृत्त्यनुदयोपशमोदययोः लक्ष्यलक्षणयोर्भावोऽवगन्तव्यः। प्रचण्डसूर्यप्रकाशस्य घटकुड्यादिगतान्धकार-विनाशकत्वं न विचित्रम् ।

అవతారికా:- నను త్రయాణామేవ ప్రారబ్ధోపశామకత్వే తత్రారుచీనామశక్తానాం వా ప్రారబ్ధానుపశాన్త్యా సుఖదుఃఖోపస్థితౌ హర్షశోకాదేరుదయాత్ కర్మాన్తరోదయస్య తదుపోద్బలకత్వేన కర్మసమాప్త్యా స్వప్నేఽపి అలభ్యా స్వరూపసమ్పదిత్యాశఙ్క్య,తతః సుగమతరతదుపశమకశక్తిమద్వస్త్వనన్తరస్య భగవదాచార్యైరుక్తత్వాన్న శఙ్కావసర ఇత్యాహ --

శ్లో॥ కోటితారత్రయేణైవ లక్షపౌరుషసేవనాత్ ।
అయుతైశ్వర్యయోగేన ప్రారబ్ధోపశమోదయః॥ 58

వ్యాఖ్యా:- కోటితారత్రయేణైవేతి॥ కోటి సఙ్ఖ్యాకం యత్ తస్య తారస్య ప్రణవస్య త్రయణం జపస్తేన ప్రారబ్ధస్య కర్మణః ఉపశమస్య హర్షశోకాదివృత్తిరాహిత్యస్య ఉదయ ఉత్పత్తిర్భవతీతి శేషః॥ ప్రణవస్య త్రయీ బీజత్వాన్మాత్రాదిత్రితయస్య చ హరిహరబ్రహ్మ-వాచకత్వాత్ తత్సేవనేన తదుపాసనాసిద్ధౌ కిమ్ అలభ్యమిత్యర్థః॥ తథా చ లక్షసఙ్ఖ్యాకం యత్ పౌరుషం పురుషావతారప్రతిపాదకం సూక్తం "సహస్రశీర్షా" ఇత్యాదిలక్షణం తస్య సేవనాదర్థానుసన్ధానేన పాఠాత్ తదుపశమో భవతి॥ తథా అయుతసఙ్ఖ్యాకం యదైశ్వరమీశ్వరసమ్బన్ధిసూక్తం 'నమస్తే రుద్ర' ఇత్యాది లక్షణం తస్య యోగేన సార్థాను-సన్ధానపాఠేన తదుపశాన్తిర్భవతి॥ పురుషసూక్తరుద్రయోర్వైరాజోపాసనత్వేన అదుష్కర ఏవ తదుపశమ ఇత్యర్థః॥

అర్థానుసన్ధానమాత్రే సజ్జ్ఞానవగమాన్మానసిక ఉపాంశుర్వా జప ఉచ్చారణా-మాత్రస్య ధాత్వర్థేఽపి నైరవధానాదిదోషాకరత్వేన వాచనికత్వం నాభ్యుపేయమ్। ప్రారబ్ధోపశమస్య దృష్టత్వేఽపి హర్షశోకాదివృత్త్యనుదయోపశమోదయయోః లక్ష్యలక్షణ యోర్భావోఽవగన్తవ్యః। ప్రచణ్డసూర్యప్రకాశస్య ఘటకుడ్యాదిగతాన్ధకార-వినాశకత్వం న విచిత్రమ్॥

अवतारिका:- ननु सद्गुरूपदिष्ठानामेव वेदमन्त्राणां फलप्रदत्वात् तावत्सङ्ख्याक-जपस्य च बहुकालसाध्यत्वात्, मालामङ्गलभूमिचित्तैकाग्र्यादीनां च जपाङ्गत्वात् अतद्विधानां न तदुपशमप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य अधिकारिभेदेन तदुपशामक-विध्यन्तरस्यापि भगवदाचार्यैरभिहितत्वात् न शोचनीयमित्याशयेनाह –

श्लो॥ अर्कचक्राङ्कमूर्तीनां प्रत्यहं भावनाश्रयात् ।
वैधतोऽवैधतो वापि प्रारब्धोपशमो भवेत् ॥ ५९

व्याख्या- अर्कचक्राङ्कमूर्तीनामिति । अर्कशब्दो द्वादशसङ्ख्यापर:। अर्कसङ्ख्याका: चक्राङ्का: सौम्यचक्रयुता: स्फुटितपिङ्गलत्वादिदोषहीना: अयाचिता अचोरिता: स्वयमुपार्जिता श्रद्धया अन्यदत्ता वा या हरिहरादिरूपा: सालग्राममूर्तयस्तासां वैधतो वेदोक्तविधिना अवैधतो विज्ञकृतानुकरणविधिना वा यथामिलितोपचारै: प्रत्यहं प्रतिदिनं भावनया भक्त्या आश्रयादाराधनात्प्रारब्धोपशान्तिर्भवति । भावनाश्रयादित्यनेन दम्भकृते प्रारब्धोपशमेतरपापक्षयादिफलं ज्ञेयम् । "न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति" इति भगवदुक्ते:। अवैधतोऽपीत्यनेन भक्त्याकृते तु विधिविपर्ययेऽपि यथोक्तमेव फलं अव्याहतमिति बोध्यम् । विचित्र-मतीनां तथाविधिरुचीनां जीवानां रुचिविषयस्य भावनाधिकरणत्वात् सगुणत्वं चरस्थावरात्मकत्वं च ब्रह्मण इति भाव:॥

అవతారికా:-నను సద్గురూపదిష్టానామేవ వేదమన్త్రాణాం ఫలప్రదత్వాత్ తావత్సఙ్ఖ్యాక-జపస్య చ బహుకాలసాధ్యత్వాత్, మాలామఙ్గలభూమిచిత్తైకాగ్ర్యాదీనాం చ జపాఙ్గత్వాత్ అతద్విధానాం న తదుపశమప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్య అధికారిభేదేన తదుపశామకవిధ్యన్తర-స్యాపి భగవదాచార్యైరభిహితత్వాత్ న శోచనీయమిత్యాశయేనాహ --

శ్లో॥ అర్కచక్రాఙ్కమూర్తీనాం ప్రత్యహం భావనాశ్రయాత్।
వైధతోఽవైధతో వాపి ప్రారబ్ధోపశమో భవేత్ ॥ 59

వ్యాఖ్యా:- అర్కచక్రాఙ్కమూర్తీనామితి। అర్కశబ్దో ద్వాదశసఙ్ఖ్యాపరః। అర్కసంఖ్యాకాః చక్రాఙ్కాః సౌమ్యచక్రయుతాః స్ఫుటితపిఙ్గలత్వాదిదోషహీనాః అయాచితా అచోరితాః స్వయముపార్జితా శ్రద్ధయా అన్యదత్తా వా యా హరిహరాదిరూపాః సాలగ్రామమూర్త-యస్తాసాం వైధతో వేదోక్తవిధినా అవైధతో విజ్ఞకృతానుకరణవిధినా వా యథామిలి-తోపచారైః ప్రత్యహం ప్రతిదినం భావనయా భక్త్యా ఆశ్రయాదారాధనాత్ప్రారబ్ధోపశాన్తి-ర్భవతి। భావనాశ్రయాదిత్యనేన దమ్భకృతే ప్రారబ్ధోపశమేతరపాపక్షయాదిఫలం జ్ఞేయమ్। "న హి కల్యాణకృత్ కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతి" ఇతి భగవదుక్తేః। అవైధతోఽ-పీత్యనేన భక్త్యాకృతే తు విధివిపర్యయేఽపి యథోక్తమేవ ఫలం అవ్యాహతమితి బోధ్యమ్। విచిత్రమతీనాం తథావిధిరుచీనాం జీవానాం రుచివిషయస్య భావనాధి-కరణత్వాత్ సగుణత్వం చరస్థావరాత్మకత్వం చ బ్రహ్మణ ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु लक्षणविहीनानां तादृशफलप्रदानशक्त्यभावात् तदाराधने चाधिकारिविशेषस्योक्तत्वाद्भावनायाश्च सार्वदिकत्वानियमात् तथा प्रपन्नानां न कर्मोपशम इत्याशङ्क्य अधिकारिनियमरहितस्य परमेश्वराचलप्रतिमास्थापन लक्षणस्य कर्मणः प्रवृत्तोपशमकत्वं श्रीभगवतोक्तमित्याह –

श्लो॥ सगुणब्रह्ममूर्तीनां अजविष्णुकपर्दिनाम् ।
अचलार्चास्थितेः शान्तिः कर्मणो भावतोऽर्थतः॥ ६०

व्याख्या- सगुणब्रह्ममूर्तीनामिति । सत्त्वादिगुणाधिष्ठातॄणां ब्रह्मविष्णुशिवानामचला या अर्चा सुवर्णादिपाषाणान्तैः घटिता प्रतिमा संवादिभ्रमोत्तमरूपा तस्याः स्थितिः स्थापनं ततः कर्मणः प्रारब्धस्य तस्यैव प्रकृतत्वादितरयोस्तु पूर्वमुक्तत्वात् शान्तिर्भोगशैथिल्यं भवति ।

तत्राङ्गमाह भावतः अस्यामर्चायां स्थापितायां कर्मशान्तिः भविष्यतीति भक्त्या स्थापनात् अर्थतः एतदर्चास्थापनकर्मणः कर्मोपशमकत्वं स्वतः प्रसिद्धमित्यर्थज्ञानात् स्थापितायाः सा नियता ।

यद्वा हरति कर्माणीति हरिः हरश्च न जायते इत्यजः त्रयाणामपि ब्रह्मण एव वाच्यत्वात् एतदर्चास्थापनेनाहमपि तथा स्यामित्यर्थतो यो भावः श्रद्धा तथा स्थापितायाः सा भवति । अथवा अर्चनप्रवाहकनिर्वाहकोपजीव्यार्पणेन अनुष्ठितायास्तस्यास्तथा शक्तिमत्त्वम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरपि कर्मणोरङ्ग-

नैरपेक्ष्येमुख्यफलदातृत्वदौर्लभ्यादङ्गबाहुल्येऽपि भावनास्थानस्य बलवत्तरत्वं प्रकृत-फलस्य अवश्यंभाव्यादिति भावः॥

అవతారికా:- నను లక్షణవిహీనానాం తాదృశఫలప్రదానశక్త్యభావాత్ తదారాధనే చాధికారివిశేషస్యోక్తత్వాద్భావనాయాశ్చ సార్వదికత్వానియమాత్ తథా ప్రపన్నానాం న కర్మోపశమ ఇత్యాశఙ్క్య అధికారినియమరహితస్య పరమేశ్వరాచలప్రతిమాస్థాపన-లక్షణస్య కర్మణః ప్రవృత్తోపశమకత్వం శ్రీభగవతోక్తమిత్యాహ--

శ్లో॥ సగుణబ్రహ్మమూర్తీనాం అజవిష్ణుకపర్దినామ్।
అచలార్చాస్థితేః శాన్తిః కర్మణో భావతోఽర్థతః॥ 60

వ్యాఖ్యా- సగుణబ్రహ్మమూర్తీనామితి। సత్త్వాదిగుణాధిష్ఠాతౄణాం బ్రహ్మవిష్ణుశివానా-మచలా యా అర్చా సువర్ణాదిపాషాణాన్తైః ఘటితా ప్రతిమా సంవాదిభ్రమోత్తమరూపా తస్యాః స్థితిః స్థాపనం తతః కర్మణః ప్రారబ్ధస్య తస్యైవ ప్రకృతత్వాదితరయోస్తు పూర్వముక్తత్వాత్ శాన్తిర్భోగశైథిల్యం భవతి।

తత్రాఙ్గమాహ భావతః అస్యామర్చాయాం స్థాపితాయాం కర్మశాన్తిః భవిష్యతీతి భక్త్యా స్థాపనాత్ అర్థతః ఏతదర్చాస్థాపనకర్మణః కర్మోపశమకత్వం స్వతః ప్రసిద్ధమిత్యర్థ-జ్ఞానాత్ స్థాపితాయాః సా నియతా।

యద్వా హరతి కర్మాణీతి హరిః హరశ్చ వ జాయతే ఇత్యజః త్రయాణామపి బ్రహ్మణ ఏవ వాచ్యత్వాత్ ఏతదర్చస్థాపనేనాహమపి తథా స్యామిత్యర్థతో యో భావః శ్రద్ధా తథా స్థాపితాయాః సా భవతి। అథవా అర్చనప్రవాహకనిర్వాహకోపజీవ్యార్పణేన అనుష్ఠితాయాస్తస్యాస్తథా శక్తిమత్త్వమ్। లక్షణప్రతిపదోక్తయోరపి కర్మణోరఙ్గనైరపేక్ష్యే-ముఖ్యఫలదాతృత్వదౌర్లభ్యాదఙ్గబాహుల్యేఽపి భావనాస్థానస్య బలవత్తరత్వం ప్రకృత-ఫలస్య అవశ్యంభావ్యాదితి భావః॥

अवतारिका:- समाहितचेतसां त्वसाधारणं स्वभावसिद्धमजपाजपानुसन्धानं प्रारब्धोपशामकमस्तीत्याह —

श्लो॥ नासासम्पुटलीलस्य मनोर्हंसोदयात् पुरा।
विनियोगानुसन्धानात् प्रवृत्तोपशमः परः॥ ६१

व्याख्या- नासासम्पुटलीलस्येति । नासासम्पुटयोर्नासारन्ध्रयोर्लीला उच्छ्वास

निःश्वासलक्षणा यस्य तस्य मनोः मन्त्रस्य हंसोदयात् सूर्योदयात्पुरा ब्राह्मे मुहूर्ते इत्यर्थः। सामान्यप्राप्तावप्युक्तप्रकारस्यैव सत्फलदातृत्वात् । विनियोगसहितं यदनुसन्धानं तस्मात्परः उक्ताखिलप्रारब्धकर्मोपशामककर्मणाम् उत्तमः प्रवृत्तस्य प्रारब्धस्य उपशमो भवति । विनियोगो ब्रह्मरन्ध्रसप्तमकमूलाधारादिषट्चक्रस्थित-गणेशादि देवेभ्यो यथाभागं निवेदनम् ।

अनुसन्धानं च 'हम्' कारेण प्रविशतीति 'सः' कारेण बहिर्याति, हम् कारेण बहिर्याति सः कारेण प्रविशतीति वा । समगतौ षट्छताधिक-एकविंशति सहस्रसङ्ख्यावृत्तिः (२१,६००)। अधिके तावदायुक्षयो न्यूने तावदायुर्वृद्धिः। अत एव योगिनः कुम्भकाभ्यासेन आयुर्वृद्धिं लभन्ते इत्यादिचिन्तनम् ।

अथ निवेदनप्रकारः। ब्राह्मे उत्थाय रात्रिवासः परित्यज्य शुचिर्भूत्वा पूर्वोत्तरास्य आचम्य 'अद्येह पूर्वेद्युरहोरात्राचरित-नासापुटनिःसृत-उच्छ्वास-निश्वासात्मकषट्छताधिक-एकविंशतिसहस्रसङ्ख्याक अजपागायत्रीजपं गणपति-ब्रह्मविष्णुरुद्रजीवगुरुपरमात्मभ्यो यथाभागं निवेदयामि' इति सङ्कल्प्य मूलाधारचक्रे रक्तवर्णचतुर्दलकमलस्थाय सिद्धिशक्तिसहिताय श्रीगणेशाय षट्छतमजपागायत्रीजपं निवेदयामि। स्वाधिष्ठानचक्रे विद्युन्निभषड्दलपद्मस्थाय सरस्वतीशक्तिसहिताय ब्रह्मणे षट्सहस्राजपागायत्रीजपं निवेदयामि। मणिपूरचक्रे इन्द्रनीलमणिनिभदशदळकमलस्थाय महालक्ष्मीशक्तिसमेताय श्रीमहाविष्णवे षट् सहस्रमजपागायत्रीजपं निवेदयामि । अनाहतचक्रे पीतवर्णद्वादशदलकमलस्थाय श्री गौरीशक्तिसमेताय श्रीशिवाय षट्सहस्रमजपागायत्रीजपं निवेदयामि। विशुद्धचक्रे श्वेतवर्णषोडशदलकमलस्थाय प्राणशक्तिसहिताय श्रीजीवात्मने सहस्रमजपागायत्रीजपं निवेदयामि । आज्ञाचक्रे धवलवर्णद्विदलकमलस्थाय ज्ञानशक्तिसमेताय श्रीगुरवे सहस्रमजपागायत्रीजपं निवेदयामि । ब्रह्मरन्ध्रचक्रे ऽनेकवर्णसहस्रदलकमलस्थाय चिच्छक्तिसमेताय श्रीपरमात्मने सहस्रमजपा-गायत्रीजपं निवेदयामि। केचित्तु आज्ञाचक्रे परमात्मानं ब्रह्मरन्ध्रे गुरुं ध्यायन्ति। "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतिवचनात् शक्तिसाम्याच्चाविरोधः। इति निवेद्य पुनः "अद्य प्रातरारभ्य आगामिप्रातःपर्यन्तं नासापुटनिःसृतश्वासोच्छ्वासात्मकं षट्छताधिकएकविंशति सहस्रसङ्ख्याजपागायत्रीजपमहोरात्रेण करिष्ये" इति संकल्प्य स्वकृत्यमाचरेत्।

इदं चोपासनं विना सुकृतमतिदुर्लभम्। अनायासजातमपि प्रत्यक्षमपि जीवजीवनमपि अलौकिकगुणाधिकरणमपि व्यापकमपि परमात्मदैवतमपि, श्रीगुरूपसत्तिं विना सदुपासनं वा विना, तीर्थशुद्धिं विना परमेश्वरानुग्रहं विना नानुभूयते चैतदादिवस्तुसदिति भावः॥

అవతారికా: – సమాహితచేతసాం త్వసాధారణం స్వభావసిద్ధమజపాజపానుసన్ధానం ప్రారబ్ధోపశామకమస్తీత్యాహ --

శ్లో॥ నాసాసమ్పుటలీలస్య మనోర్హంసోదయాత్ పురా।
విని యోగానుసన్ధానాత్ ప్రవృత్తోపశమః పరః॥ 61

వ్యాఖ్యా:– నాసాసమ్పుటలీలస్యేతి। నాసాసమ్పుటయోర్నాసారన్ధ్రయోర్లీలా ఉచ్ఛ్వాస-నిఃశ్వాసలక్షణా యస్య తస్య మనోః మన్త్రస్య హంసోదయాత్ సూర్యోదయాత్పురా బ్రాహ్మే ముహూర్తే ఇత్యర్థః। సామాన్య ప్రాప్తావప్యుక్తప్రకారస్యైవ సత్ఫలదాతృత్వాత్। వినియోగసహితం యదనుసన్ధానం తస్మాత్పరః ఉక్తాఖిలప్రారబ్ధకర్మోపశామకకర్మణామ్ ఉత్తమః ప్రవృత్తస్య ప్రారబ్ధస్య ఉపశమో భవతి। వినియోగో బ్రహ్మరన్ధ్రసప్తమక-మూలాధారాదిషట్చక్రస్థితగణేశాది దేవేభ్యో యథాభాగం నివేదనమ్।

అనుసన్ధానం చ 'హం' కారేణ ప్రవిశతీతి 'సః' కారేణ బహిర్యాతి, హం కారేణ బహిర్యాతి సః కారేణ ప్రవిశతీతి వా। సమగతౌ షట్ఛతాధిక-ఏకవింశతి సహస్రసఙ్ఖ్యావృత్తిః(21,600)। అధికే తావదాయుక్షయో న్యూనే తావదాయుర్వృద్ధిః। అత ఏవ యోగినః కుమ్భకాభ్యాసేన ఆయుర్వృద్ధిం లభన్తే ఇత్యాదిచిన్తనమ్।

అథ నివేదన ప్రకారః। బ్రాహ్మే ఉత్థాయ రాత్రివాసః పరిత్యజ్య శుచిర్భూత్వా పూర్వోత్తరాస్య ఆచమ్య 'అద్యేహ పూర్వేద్యురహోరాత్రాచరిత-నాసాపుటనిఃసృత-ఉచ్ఛ్వాస-నిశ్వాసాత్మకషట్ఛతాధిక-ఏకవింశతిసహస్రసఙ్ఖ్యాక అజపాగాయత్రీజపం గణపతి-బ్రహ్మవిష్ణురుద్రజీవగురుపరమాత్మభ్యో యథాభాగం నివేదయామి' ఇతి సఙ్కల్ప్య మూలాధారచక్రే రక్తవర్ణచతుర్దలకమలస్థాయ సిద్ధిశక్తిసహితాయ శ్రీ గణేశాయ షట్ఛతమజపాగాయత్రీజపం నివేదయామి। స్వాధిష్ఠానచక్రే విద్యున్నిభషడ్దలపద్మస్థాయ సరస్వతీశక్తిసహితాయ బ్రహ్మణే షట్సహస్రాజపాగాయత్రీజపం నివేదయామి। మణిపూరచక్రే ఇన్ద్రనీలమణినిభదశదళకమలస్థాయ మహాలక్ష్మీశక్తిసమేతాయ శ్రీమహావిష్ణవే షట్సహస్రమజపజపాగాయత్రీజపం నివేదయామి। అనాహత చక్రే పీతవర్ణద్వాదశదలకమలస్థాయ శ్రీ గౌరీశక్తిసమేతాయ శ్రీశివాయ షట్సహస్రమ-

జపాగాయత్రీజపం నివేదయామి। విశుద్ధచక్రే శ్వేతవర్ణషోడశదలకమలస్థాయ ప్రాణశక్తి -సహితాయ శ్రీ జీవాత్మనే సహస్రమజపాగాయత్రీజపం నివేదయామి। ఆజ్ఞాచక్రే ధవలవర్ణద్విదలకమలస్థాయ జ్ఞానశక్తిసమేతాయ శ్రీగురవే సహస్రమజపాగాయత్రీజపం నివేదయామి। బ్రహ్మరన్ధ్రచక్రేఽ నేకవర్ణసహస్రదలకమలస్థాయ చిచ్ఛక్తిసమేతాయ శ్రీ పరమాత్మనే సహస్రమజపాగాయత్రీజపం నివేదయామి। కేచిత్తు ఆజ్ఞాచక్రే పరమాత్మానం బ్రహ్మరన్ధ్రేగురుం ధ్యాయన్తి। "బ్రహ్మవిద్ బ్రహ్మైవ భవతి" ఇతి శ్రుతి-వచనాత్ శక్తిసామ్యాచ్చావిరోధః। ఇతి నివేద్య పునః "అద్య ప్రాతరారభ్య ఆగామిప్రాతః పర్యన్తం నాసాపుటనిఃసృత శ్వాసోచ్ఛ్వాసాత్మకం షట్ఛతాధిక ఏకవింశతిసహస్ర-సంఖ్యాకాజపాగాయత్రీజపమహోరాత్రేణ కరిష్యే" ఇతి సంకల్ప్య స్వకృత్యమాచరేత్।

ఇదం చోపాసనం వినా సుకృతమతిదుర్లభమ్। అనాయాసజాతమపి ప్రత్యక్షమపి జీవజీవనమపి అలౌకికగుణాదికరణమపి వ్యాపకమపి పరమాత్మదైవతమపి, శ్రీగురూపసత్తిం వినా సదుపాసనం వా వినా, తీర్థశుద్ధిం వినా పరమేశ్వరానుగ్రహం వినా నానుభూయతే చైతదాదివస్తుసదితి భావః॥

अवतारिका :- अचलप्रतिमास्थापनलक्षणेष्वपि कर्मसु शिवलिङ्गस्थापनस्य प्रवृत्तोपशमादप्यधिकं फलमस्तीत्याह --

श्लो॥ भाविसञ्चितयोर्ध्वस्तिः प्रवृत्तोपशमस्तथा ।
भवेत्सदङ्गसम्पत्तिर्ज्योतिर्लिङ्गस्य धारणात् ॥ ६२

व्याख्या- भाविसञ्चितयोरिति । ज्योतिर्लिङ्गस्य शिवलिङ्गस्य धारणात् स्थापनाद्भाविसञ्चीयमानं तस्य सञ्चितस्य च ध्वस्तिर्निर्बीजत्वं प्रवृत्तस्य प्रारब्धस्य चोपशमो भोगशैथिल्यं भवेत् । भोगशैथिल्यं च हर्षशोकवृत्तेरनुदयोऽनुत्कर्षो वा। किञ्च सदङ्गसम्पत्तिः सद्ब्रह्म सत्सम्बन्धिज्ञानाङ्गानां परोक्षज्ञानवैराग्योपरतीनां सम्पत्तिः कात्स्न्योदयश्च भवति ।

यद्वा ज्योतिर्लिङ्गस्य ज्योतिः स्वरूपस्य ब्रह्मणः धारणं ''सच्चिदानन्दरूपोऽहम्'', ''ब्रह्माहमस्मी'' ति वा निर्गुणोपासनं तस्मात् सर्वमेव सम्पद्यते । सन्धृतार्थप्रवृत्तार्थयोः परमार्थप्रकाशकयोः अविशेषप्रवृत्तेरिति भावः॥

అవతారికా:- అచలప్రతిమాస్థాపనలక్షణేష్వపి కర్మసు శివలిఙ్గస్థాపనస్య ప్రవృత్తోప-శమాదప్యధికం ఫలమస్తీత్యాహ --

శ్లో॥ భావిసఞ్చితయోర్ధ్వస్తిః ప్రవృత్తోపశమస్తథా ।
భవేత్సదఙ్గసమ్పత్తిర్జ్యోతిర్లిఙ్గస్య ధారణాత్ ॥ 62

వ్యాఖ్యా:- భావిసఞ్చితయోరితి । జ్యోతిర్లిఙ్గస్య శివలిఙ్గస్య ధారణాత్ స్థాపనాద్భావి-సఞ్చీయమానం తస్య సఞ్చితస్య చ ధ్వస్తిర్నిర్బీజత్వం ప్రవృత్తస్య ప్రారబ్ధస్య చోపశమో భోగశైథిల్యం భవేత్ । భోగశైథిల్యం చ హర్షశోకవృత్తేరనుదయోఽనుత్కర్షో వా। కిఞ్చ సదఙ్గసమ్పత్తిః సద్బ్రహ్మ సత్సంబన్ధిజ్ఞానాఙ్గానాం పరోక్షజ్ఞానవైరాగ్యోపరతీనాం సమ్పత్తిః కాత్స్న్యోదయశ్చ భవతి ।

యద్వా జ్యోతిర్లిఙ్గస్య జ్యోతిః స్వరూపస్య బ్రహ్మణః ధారణం "సచ్చిదానన్దరూపో-ఽహమ్", "బ్రహ్మాహమస్మీ" తి వా నిర్గుణోపాసనం తస్మాత్ సర్వమేవ సమ్పద్యతే। సద్భూతార్థప్రవృత్తార్థయోః పరమార్థప్రకాశకయోః అవిశేషప్రవృత్తేరితి భావః॥

अवतारिका:- ननु स्वल्पकालाल्पद्रव्याल्पभावैरपि साध्यस्य लिङ्गस्थापनस्य त्रिविधकर्मोपशमनात्मकफलकथनं स्वकपोलकल्पितमिति निरवधानमन्दमतीनामाशङ्कां शिवसम्मत्या परिहरति —

श्लो॥ कालकर्मगुणास्तानां कृपया प्राक् शरीरिणाम् ।
कर्मशान्त्यै शिवः साक्षाल्लिङ्गस्थापनमुक्तवान् ॥ ६३

व्याख्या- कालकर्मगुणास्तानामिति । कालकर्मगुणैः पूर्वमुक्तलक्षणैः आस्तानां ग्रस्तानां वशीकृतानामित्यर्थः। आत्मज्ञानानुकूलकर्मकौशलमजानानां शरीरिणां पाञ्चभौतिकशरीरसम्बन्धवतां जीवात्मनां जन्मनिदानभूतपुण्यापुण्यजन्मस्थानानां कर्मणां शान्त्यै नाशार्थं लिङ्गस्थापनं नार्मदादिपाषाणान्तानां शिवलिङ्गानां स्थापनं शिवः परमेश्वरः साक्षादुक्तवान् । साक्षादित्यनेन परम्परासम्बन्धोक्तिः निरस्ता। दन्दह्यमान चतुर्विधजीवनिकायानुकम्पया व्यापि करालकालकूटं करतलीकृत्य पिडितः स्वच्छन्दमायानगरविहारेण त्रिलोकीं कम्पयन्तं त्रिपुराधिष्टातारं प्रबलदैत्यसमूहमेकबाणेन संहरतः जगदम्बिकानाथस्य कर्मपाशनिबद्धजीवानां तदुपशमनद्वारा स्वरूपप्राप्त्युपायकथनं नाश्चर्यकरं, योग्यतरं चैवेति भावः॥

అవతారికా:-నను స్వల్పకాలాల్పద్రవ్యాల్పభావైరపి సాధ్యస్య లిఙ్గస్థాపనస్య త్రివిధకర్మోప-శమనాత్మకఫలకథనం స్వకపోలకల్పితమితి నిరవధానమన్దమతీనామాశఙ్కాం శివసమ్మత్యా పరిహరతి --

శ్లో॥ కాలకర్మగుణాస్తానాం కృపయా ప్రాక్శరీరిణామ్।
కర్మశాన్త్యై శివః సాక్షాల్లిఙ్గస్థాపనముక్తవాన్ ॥ 63

వ్యాఖ్యా:- కాలకర్మగుణాస్తానామితి। కాలకర్మగుణైః పూర్వముక్తలక్షణైః అస్తానాం గ్రస్తానాం వశీకృతానామిత్యర్థః। ఆత్మజ్ఞానానుకూలకర్మకౌశలమజానానాం శరీరిణాం పాఞ్చభౌతికశరీరసమ్బన్ధవతాం జీవాత్మనాం జన్మనిదానభూతపుణ్యాపుణ్యజన్మస్థానానాం కర్మణాం శాన్త్యై నాశార్థం లిఙ్గస్థాపనం నార్మదాదిపాషాణాస్తానాం శివలిఙ్గానాం స్థాపనం శివః పరమేశ్వరః సాక్షాదుక్తవాన్। సాక్షాదిత్యనేన పరమ్పరా-సమ్బన్ధోక్తిః నిరస్తా। దన్దహ్యమాన చతుర్విధజీవనికాయానుకమ్పయా వ్యాపి కరాలకాలకూటం కరతలీకృత్య పిడితః స్వచ్ఛన్దమాయానగరవిహారేణ త్రిలోకీం కమ్పయన్తం త్రిపురాధిష్ఠాతారం ప్రబలదైత్యసమూహమేకబాణేన సంహరతః జగదమ్బికానాథస్య కర్మపాశనిబద్ధజీవానాం తదుపశమనద్వారా స్వరూప-ప్రాప్త్యుపాయకథనం నాశ్చర్యకరం, యోగ్యతరం చైవేతి భావః॥

अवतारिका:- स्वसम्बन्धिलिङ्गस्थापनप्रवर्तकस्य शिववचनस्य किं प्रमाणमित्यश्रुत-परमेश्वरमहिम्नामात्मभेदैकोपजीव्यानां मन्दतराणामाशङ्कां परिहरन् चतुर्वेदप्रवर्तक-चतुर्मुखसम्मतिं च प्रमाणयति --

श्लो।। शिवलिङ्गस्थितेरन्यत् कर्मक्षयकरं परम् ।
ज्ञानयोगविहीनानां नास्तीत्याह प्रजापतिः।। ६४

व्याख्या- शिवलिङ्गस्थितेरिति । प्रजापतिः सकलजीवकर्मप्रवर्तकः प्रकाशको वा रजोगुणाधिष्ठातृदेवो ज्ञानयोगादिहीनानां देहिनां शिवलिङ्गस्थितेः शिवलिङ्ग-स्थापनरूपात् कर्मणः सकाशात्परमुत्कृष्टमन्यदपरं कर्मणां त्रिविधानां क्षयकरं नास्तीत्याह । ज्ञानयुक्तानां ज्ञानेन कर्माणि नश्यन्ति, योगिनां योगेन चित्तनिग्रह-द्वारा कर्माणि नश्यन्ति । कालकर्मगुणाजगरगलितानां मन्दमतीनामल्पायुषां कर्मकौशललेशमप्यजानानां हठयोगराजयोग-वैराग्य-विवेकोपरतिमार्गदौर्लभ्यात् स्वरूपलाभस्य दुर्घटत्वं मन्यमानः दयानिधिः सकललोकपितामहः वेदार्थप्रणिहित-मतिर्ब्रह्मा स्वल्पकालाल्पद्रव्य-सर्वप्रयासैरपि साध्यं सर्वकर्मक्षयकरं शिवलिङ्ग-स्थापनमेव सर्वोत्कर्षेण दर्शितवानिति भावः।।

అవతారికా:- స్వసమ్బన్ధిలిఙ్గస్థాపనప్రవర్తకస్య శివవచనస్య కిం ప్రమాణమిత్యశ్రుత-పరమేశ్వరమహిమ్నామాత్మభేదైకోపజీవ్యానాం మన్దతరాణామాశఙ్కాం పరిహరన్ చతుర్వేదప్రవర్తకచతుర్ముఖసమ్మతిం చ ప్రమాణయతి --

శ్లో॥ శివలిఙ్గస్థితేరన్యత్ కర్మక్షయకరం పరమ్।
జ్ఞానయోగవిహీనానాం నాస్తీత్యాహ ప్రజాపతిః॥ 64

వ్యాఖ్యా:- శివలిఙ్గస్థితేరితి। ప్రజాపతిః నకలజీవకర్మప్రవర్తకః ప్రకాశకో వా రజోగుణాధిష్ఠాతృదేవో జ్ఞానయోగాదిహీనానాం దేహినాం శివలిఙ్గస్థితేః శివలిఙ్గస్థాపన-రూపాత్ కర్మణః సకాశాత్పరముత్కృష్టమన్యదపరం కర్మణాం త్రివిధానాం క్షయకరం నాస్తీత్యాహ। జ్ఞానయుక్తానాం జ్ఞానేన కర్మాణి నశ్యన్తి, యోగినాం యోగేన చిత్తనిగ్రహ-ద్వారా కర్మాణి నశ్యన్తి। కాలకర్మగుణాజగరగలితానాం మన్దమతీనామల్పాయుషాం కర్మకౌశలలేశమప్యజానానాం హఠయోగరాజయోగ-వైరాగ్య-వివేకోపరతిమార్గ-దౌర్లభ్యాత్ స్వరూపలాభస్య దుర్ఘటత్వం మన్యమానః దయానిధిః సకలలోకపితామహః వేదార్థప్రణిహితమతిర్బ్రహ్మా స్వల్పకాలాల్పద్రవ్య-సర్వప్రయాసైరపి సాధ్యం సర్వకర్మ-క్షయకరం శివలిఙ్గస్థాపనమేవ సర్వోత్కర్షేణ దర్శితవానితి భావః॥

अवतारिका:- लिङ्गस्थापनकर्मणा सर्वांशेन सञ्चितसञ्चीयमानयोर्निवृत्तिमभिनयेन दर्शयति --

श्लो॥ जीवत्वावधिकर्माणि सोपकर्माणि सर्वशः।
स्थापनाद् ब्रह्मलिङ्गस्य क्षयं यान्ति शरीरिणाम् ॥ ६५

व्याख्या- जीवत्वावधीति । शरीरिणां मायाकल्पितशरीरसम्बन्धवताम् "अहं सुखी, अहं दुःखी" इत्यादिदेहाध्यासेन तद्धर्मवतां जीवात्मनां यावत्काल-मारभ्य ब्रह्मणः जीवत्वव्यवहारोदयः सोऽवधिर्येषां तानि कर्माणि उपकर्माणि परेच्छानिच्छा जातानि तत्सहितान्यपि सर्वशः त्रिविधानि कर्माणि ब्रह्मलिङ्गस्य शिवलिङ्गस्य स्थापनात् क्षयं यान्ति ।

यद्यपि मायाया अनादित्वाज्जीवत्वव्यवहारोदयो वेदप्रवचनैरपि अनिर्णतव्यः, तथापि कर्मक्षयकरोपायेषु शिवलिङ्गस्थापनस्यासाधारणत्वप्रतिपादनाय जीवत्वा-वधीत्युक्तम् । सर्वश इत्युक्तेऽपि सञ्चितसञ्चीयमानयोर्निर्बीजत्वं प्रवृत्तस्य तु शैथिल्यमिति विवेकः प्रकृताविरुद्धार्थस्यैव अभ्यर्हितत्वादिति भावः॥

అవతారికా:- లిఙ్గస్థాపనకర్మణా సర్వాంశేన సఞ్చితసఞ్చీయమానయోర్నివృత్తి-మభినయేన దర్శయతి --

శ్లో॥ జీవత్వావధికర్మాణి సోపకర్మాణి సర్వశః।
స్థాపనాద్ బ్రహ్మలిఙ్గస్య క్షయం యాన్తి శరీరిణామ్॥ 65

వ్యాఖ్యా:- జీవత్వావధీతి। శరీరిణాం మాయాకల్పితశరీరసమ్బన్ధవతామ్ "అహం సుఖీ, అహం దుఃఖీ" ఇత్యాదిదేహాధ్యాసేన తద్ధర్మవతాం జీవాత్మనాం యావత్కాల-మారభ్య బ్రహ్మణః జీవత్వవ్యవహారోదయః సోఽవధిర్యేషాం తాని కర్మాణి ఉపకర్మాణి పరేచ్ఛానిచ్ఛాజాతాని తత్సహితాన్యపి సర్వశః త్రివిధాని కర్మాణి బ్రహ్మలిఙ్గస్య శివలిఙ్గస్య స్థాపనాత్ క్షయం యాన్తి।

యద్యపి మాయాయా అనాదిత్వాజ్జీవత్వవ్యవహారోదయో వేదప్రవచనైరపి అనిర్దేతవ్యః, తథాపి కర్మక్షయకరోపాయేషు శివలిఙ్గస్థాపనస్యాసాధారణత్వప్రతిపాద-నాయ జీవత్వావధీత్యుక్తమ్। సర్వశ ఇత్యుక్తేఽపి సఞ్చితసఞ్చీయమానయోర్నిర్బీజత్వం ప్రవృత్తస్య తు శైథిల్యమితి వివేకః ప్రకృతావిరుద్ధార్థస్యైవ అభ్యర్థితత్వాదితి భావః॥

अवतारिका:- ननु निमेषमात्रेण सावरणब्रह्माण्डदाहकस्य ज्योतिःस्वरूपस्य अनन्तापारशक्तेर्जगदीश्वरस्य प्रतिष्ठिताचलप्रतिमाया अविच्छिन्नं कर्मोपशामलक्षणं किमेतावदेव फलमित्याशङ्क्य परमेश्वराराधनलक्षणकर्मणोऽनन्तमहिमत्वं प्रदर्शयन् कर्मत्रयोपशमफलस्य मार्गतृणस्पर्शवदानुषङ्गिकत्वं प्रतिपादयति --

श्लो॥ अनन्तत्वात्प्रभावस्य लिङ्गस्थापनकर्मणः।
अनुषङ्गिफलं ह्येतदप्रमेयं परं फलम् ॥ ६६

व्याख्या- अनन्तत्वादिति । शिवलिङ्गस्थापनलक्षणकर्मणः प्रभावस्य महिमलक्षण-पराक्रमस्यानन्तत्वादपरिच्छिन्नत्वाद् एतत्त्रिविधकर्मपरिशमनरूपफलं तु अनुषङ्गि अर्वाचीनमल्पम् उपक्रममात्रादेवोत्पद्यते, परं फलं तु अप्रमेयं श्रुतिकदम्बेनापि शेषप्रमुखमुखरैरपि प्रमातुमशक्यम् इत्यर्थः। "अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" इतिवद-परिच्छिन्नमपि वस्तुव्यवहृतये परिच्छेदेन श्रुतिं पुरस्कृत्य परमाचार्यैरुपचर्यते इति भावः ॥

అవతారికా:- నను నిమేషమాత్రేణ సావరణబ్రహ్మాణ్డదాహకస్య జ్యోతిఃస్వరూపస్య అనన్తాపారశక్తేర్జగదీశ్వరస్య ప్రతిష్ఠితాచలప్రతిమాయా అవిచ్ఛిన్నం కర్మోపశామలక్షణం కిమేతావదేవ ఫలమిత్యాశఙ్క్య పరమేశ్వరారాధనలక్షణకర్మణోऽనన్తమహిమత్వం ప్రదర్శయన్ కర్మత్రయోపశమఫలస్య మార్గతృణస్పర్శవదానుషఙ్గికత్వం ప్రతిపాదయతి-

శ్లో॥ అనన్తత్వాత్ప్రభావస్య లిఙ్గస్థాపనకర్మణః।
అనుషఙ్గిఫలం హ్యేతదప్రమేయం పరం ఫలమ్॥ 66

వ్యాఖ్యా:- అనన్తత్వాదితి। శివలిఙ్గస్థాపనలక్షణకర్మణః ప్రభావస్య మహిమలక్షణ-పరాక్రమస్యానన్తత్వాదపరిచ్ఛిన్నత్వాద్ ఏతత్త్రివిధకర్మపరిశమనరూపఫలం తు అనుషఙ్గి అర్వాచీనమల్పమ్ ఉపక్రమమాత్రాదేవోత్పద్యతే, పరం ఫలం తు అప్రమేయం శ్రుతికదమ్బేనాపి శేషప్రముఖముఖరైరపి ప్రమాతుమశక్యమ్ ఇత్యర్థః "అత్యతిష్ఠద్దశా-ఙ్గులమ్" ఇతివదపరిచ్ఛిన్నమపి వస్తువ్యవహృతయే పరిచ్ఛేదేన శ్రుతిం పురస్కృత్య పరమాచార్యైరుపచర్యతే ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननु जीवपरमात्मनोर्ब्रह्मस्वरूपत्वादप्रच्युतैव स्वरूपसम्पत्तिः किमिति कर्मनिर्हारकोलाहलप्रसर इत्याशङ्क्य उपाधिसंयोगोत्थद्वैरूप्यभ्रमनिरासार्थमिति परिहरति --

श्लो॥ उपाधिव्याधिसंयोगादेकस्यैव द्विरूपता ।
ब्रह्मणो देवदत्तादेरिव भेदो न वस्तुतः॥ ६७

व्याख्या- उपाधीति । सत्त्वादिगुणलक्षणोपाधिसम्बन्धेनैकस्यैव ब्रह्मणो द्विरूपता परमात्मत्वजीवात्मत्वरूपेण द्वैरूप्यं भासते । यथा व्याधिसंयोगवियोगाभ्यां "रोगी देवदत्तः, नीरोगी देवदत्त" इति । अथवा अवस्थोपाधिनैकैव व्यक्तिः बालकौमार-युववृद्धादिवचसा नाना व्याह्रियते तद्वद्ब्रह्मापीत्यर्थः। वस्तुतश्चैतन्यस्याविशेषाद् भेदो नास्ति । प्रतीयमानगुणदोषत्वनिराकरणपराण्येव शास्त्राणि इति भावः॥

అవతారికా:- నను జీవపరమాత్మనోర్బ్రహ్మస్వరూపత్వాదప్రచ్యుతైవ స్వరూపసమ్పత్తిః కిమితి కర్మనిర్హారకోలాహలప్రసర ఇత్యాశఙ్క్య ఉపాధిసంయోగోత్థద్వైరూప్యభ్రమ-నిరాసార్థమితి పరిహరతి --

శ్లో॥ ఉపాధివ్యాధిసంయోగాదేకస్యైవ ద్విరూపతా ।
బ్రహ్మణో దేవదత్తాదేరివ భేదో న వస్తుతః॥ 67

వ్యాఖ్యా:- ఉపాధీతి। సత్త్వాదిగుణలక్షణోపాధిసమ్బన్ధేనైకస్యైవ బ్రహ్మణో ద్విరూపతా పరమాత్మత్వజీవాత్మత్వరూపేణ ద్వైరూప్యం భాసతే। యథా వ్యాధిసంయోగ-వియోగాభ్యాం "రోగీ దేవదత్తః, నీరోగీ దేవదత్తః" ఇతి। అథవా అవస్థోపాధినైకైవ వ్యక్తిః బాలకౌమారయువవృద్ధాదివచసా నానా వ్యాహ్రియతే తద్వద్బ్రహ్మాపీత్యర్థః। వస్తుతశ్చైతన్యస్యావిశేషాద్ భేదో నాస్తి। ప్రతీయమానగుణదోషత్వనిరాకరణపరాణ్యేవ శాస్త్రాణీ ఇతి భావః॥

अवतारिका:- ननूपाधिपदार्थस्य सत्त्वादिगुणस्य संसर्गः सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणः कथं वैगुण्यकर इत्याशङ्क्य, निरतिशयानन्दसंवलितस्य आत्मनो गुणसम्बन्धोपस्थितसातिशयानन्दयोगो न गुणावह इत्याशयेनाह । --

श्लो॥ न गुणो गुणसम्बन्धो निर्गुणस्य परात्मनः।
गुणिनो गुणसम्बन्धो गुणकृच्चापरात्मनः॥ ६८

व्याख्या- नेति । निर्गुणस्य गुणाध्यासरहितस्य परमात्मनः गुणसम्बन्धः सत्त्वादि-गुणावयवकमायासम्बन्धः न गुणो गुणकृत् न भवति । सच्चिदानन्दावरकत्वात्। गुणिनः गुणेषु प्रतिबिम्बितस्यापरात्मनः जीवस्य गुणसम्बन्धः फलानुसन्धानरहित-कर्मानुष्ठान-सत्सङ्ग-विरक्ति-विवेकादि-लक्षणगुणसम्बन्धः गुणकृत् । सच्चिदा-नन्दात्मकस्वरूपस्फूर्तिकर एवेत्यर्थः। चकार एवार्थे । एतेन जीवात्मनोन्तःकरण-शुद्धि-सत्सङ्ग-वैराग्य-सदसद्विवेकोपरतयः साक्षात् परम्परया वा कर्म निर्हारकत्वेन इष्टसाधनानीति सिद्धम् । एकमेव वस्तु अवस्थाभेदेन क्रियाभेदेन जातिभेदेन वा गुणावहोऽगुणावहश्च भवतीति भावः॥

అవతారికా:- ననూపాధిపదార్థస్య సత్త్వాదిగుణస్య సంసర్గః సచ్చిదానన్దరూపస్య బ్రహ్మణః కథం వైగుణ్యకర ఇత్యాశఙ్క్య, నిరతిశయానన్దసంవలితస్య ఆత్మనో గుణ-సమ్బన్ధోపస్థితసాతిశయానన్దయోగో న గుణావహ ఇత్యాశయేనాహ।

శ్లో॥ న గుణో గుణసమ్బన్ధో నిర్గుణస్య పరాత్మనః।
గుణినో గుణసమ్బన్ధో గుణకృచ్చాపరాత్మనః॥ 68

వ్యాఖ్యా:-నేతి। నిర్గుణస్య గుణాధ్యాసరహితస్య పరమాత్మనః గుణసమ్బన్ధః సత్త్వాదిగుణా-వయవకమాయాసమ్బన్ధః న గుణో గుణకృత్ న భవతి। సచ్చిదానన్దావరకత్వాత్। గుణినః గుణేషు ప్రతిబిమ్బితస్యాపరాత్మనః జీవస్య గుణసమ్బన్ధః ఫలానుసన్ధానరహిత-కర్మానుష్ఠాన-సత్సఙ్గ-విరక్తి-వివేకాది-లక్షణగుణసమ్బన్ధః గుణకృత్। సచ్చిదానన్దాత్మక-స్వరూపస్ఫూర్తికర ఏవేత్యర్థః। చకార ఏవార్థే। ఏతేన జీవాత్మనోఽన్తఃకరణశుద్ధి-సత్సఙ్గ-వైరాగ్య-సదసద్వివేకోపరతయః సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా కర్మనిర్వాహకత్వేన ఇష్టసాధనా-నీతి సిద్ధమ్। ఏకమేవ వస్తు అవస్థాభేదేన క్రియాభేదేన జాతిభేదేన వా గుణావహోఽ-గుణావహశ్చ భవతీతి భావః॥

अवतारिका:- प्रकरणार्थमुपसंहरति इतः परं श्लोकद्वयेन --

श्लो॥ श्रद्धया कर्मणोऽसङ्गात् कृतस्य फलसम्पदः।
भवन्ति कृतिनः शुद्ध्या शान्तिशैथिल्यसंविदः॥ ६९

व्याख्या- श्रद्धयेति । फलसम्पदः फलानां सम्पदुदयः यस्मात्तस्य, श्रद्धया कृतस्य कर्मणः असङ्गात् फलानुसन्धानराहित्यात् कृतिनः कुशलस्य योगापरपर्यायकर्मकौशलं जानतः पुरुषस्य शुद्ध्या चित्तशुद्धिद्वारा शान्तिशैथिल्य सम्पदः भवन्ति। शान्तिः सञ्चितसञ्चीयमानयोः कर्मणोरुपशमः कार्त्स्न्येन शैथिल्यं, प्रारब्धस्य कर्मणो भोगे हर्षशोकहेतुक-इष्टानिष्टलाभे तद् वृत्तेः साम्येन भानमनुत्कर्षो वा। संवित् परोक्षापरोक्षावभासकं ज्ञानं । कृतिना इत्यनेनेष्ट साधनताज्ञानहीनस्य शान्त्यादय उपतिष्ठन्ते इत्युक्तम् । शान्त्यादीनां प्रायः शुद्ध्यधीनत्वात् । श्रद्धयेत्यनेन अश्रद्धया कृतेन कर्मणा चित्तशुद्ध्यभावः सूचितः। फलसम्पद इति अनेन कर्मफलानन्त्यमुक्तम् । अथवा फलसम्पद इति ताटस्थ्ये षष्ठी। कृतस्य कर्मणो या फलसम्पत् तस्या असङ्गात् अननुसन्धानात् इति संवृतोऽर्थः। प्रस्तुतार्थसङ्ग्रहे संवृतार्थस्य च विवृतार्थस्य च अभ्यर्हितत्वात् ॥

అవతారికా:- ప్రకరణార్థముపసంహరతి ఇతః పరం శ్లోకద్వయేన --

శ్లో॥ శ్రద్ధయా కర్మణోఽసఙ్గాత్ కృతస్య ఫలసమ్పదః।
భవన్తి కృతినః శుద్ధ్యా శాన్తిశైథిల్యసంవిదః॥ 69

వ్యాఖ్యా:- శ్రద్ధయేతి । ఫలసమ్పదః ఫలానాం సమ్పదుదయః యస్మాత్తస్య, శ్రద్ధయా కృతస్య కర్మణః అసఙ్గాత్ ఫలానుసన్ధానరాహిత్యాత్ కృతినః కుశలస్య యోగాపర-

పర్యాయకర్మకౌశలం జానతః పురుషస్య శుద్ధ్యా చిత్తశుద్ధి ద్వారా శాన్తిశైథిల్యసమ్పదః భవన్తి। శాన్తిః సఞ్చితసఞ్చీయమానయోః కర్మణోరుపశమః కార్త్స్న్యేన శైథిల్యం, ప్రారబ్ధస్య కర్మణో భోగే హర్షశోకహేతుక-ఇష్టానిష్టలాభే తద్ వృత్తేః సామ్యేన భానమనుత్కర్షో వా। సంవిత్ పరోక్షాపరోక్షావభాసకం జ్ఞానం। కృతినా ఇత్యనేనేష్ట-సాధనతాజ్ఞానహీనస్య శాన్త్యాదయ ఉపతిష్ఠన్తే ఇత్యుక్తమ్। శాన్త్యాదీనాం ప్రాయః శుద్ధ్యధీనత్వాత్।శ్రద్ధయేత్యనేన అశ్రద్ధయా కృతేన కర్మణా చిత్తశుద్ధ్యభావః సూచితః। ఫలసమ్పద ఇతి అనేన కర్మఫలానన్త్యముక్తమ్। అథవా ఫలసమ్పద ఇతి తాటస్థ్యే షష్ఠీ। కృతస్య కర్మణో యా ఫలసమ్పత్ తస్యా అసఙ్గాత్ అననుసన్ధానాత్ ఇతి సంవృతోఽర్థః।ప్రస్తుతార్థసఙ్గ్రహే సంవృతార్థస్య చ వివృతార్థస్య చ అభ్యర్హితత్వాత్॥

श्लो॥ सत्सङ्गात् शुद्धितो ज्ञानाद्वैराग्यादस्मृतेः स्मृतेः।
सद्वृत्त्या त्रिपुटीनाशाद् ऐक्यमात्मपरात्मनोः॥ ७०

व्याख्या- सत्सङ्गादिति । सतामन्तःकरणशुद्धिवैराग्यादीनां सङ्गःसम्बन्धो यत्र, अर्थादसत्फलप्रसङ्गो यत्र नास्ति तादृशात्कर्मणः। शुद्धिरन्तःकरणस्य अज्ञानावृतत्वाभावः सम्पद्यते । अथवा सतां स्वधर्माणां सङ्गात् श्रद्धया अनुष्ठानात् शुद्धिरुत्पद्यते । अथवा स्वस्वधर्मोपासनाच्युतिजन्यसकलापराधपातकोच्छोदक-स्वस्वशाखीय-वेद-भगवद्गीतापाठः सच्छन्दार्थः, तस्य सङ्गात् श्रद्धयाभ्यासात् चित्तशुद्धिरुदेति ।

शुद्धितोऽन्तःकरणशुद्ध्या च "ब्रह्मास्तीति, तदेव सत्यमित्याकारकं ज्ञानं परोक्षज्ञानमुत्पद्यते । ज्ञानादुक्तलक्षणात् सदसद्विवेकद्वारा वैराग्यम् असदंशे विरक्तिरुत्पद्यते । पदार्थलक्षणस्य पूर्वमुक्तत्वान्न जडत्वापत्तिः। तादृशविरक्तेश्च अस्मृतिः कृतकर्तव्यासत्फलजनककर्मणामुपरतिर्भवति । यद्यपि ब्रह्माकाराकारित-वृत्त्युदयानन्तरं सदसद्विवेकादीनामपि सत्फलत्वं न उपयुज्यते तथापि पूर्वसोपान-मारूढस्यारुह्यमाणोत्तरसोपानस्य सत्फलत्व अनङ्गीकारे इष्टावाप्तेर्दुर्लभत्वादन्तः-करणशुद्ध्यादीनां कर्मसत्फलत्वं प्रतिपाद्यते श्रुतिभिः, तदेवाचार्यैरप्यङ्गीक्रियते। तस्या अस्मृतेः सकाशात् स्मृतिः "ब्रह्मैव ध्यातव्यं नेतरत्" इति ध्यान-क्रियावलम्बिनी धारणा सम्पद्यते ।

यद्यपि योगशास्त्रे ध्यानधारणालक्षणं वृत्तिद्वयमुक्तं तथापि आश्रय आश्रयि-भावेन एकत्वे न विरोधः, स्मृतेः ध्यानधारणाख्यचित्तवृत्तेः सकाशात् सद्वृत्तिः।

सद्ब्रह्म तदाकाराकारितान्तःकरणवृत्तिरुदयते । तत्रैव सविकल्प समाधेरन्तर्भावः। अष्टाङ्गयोगेऽपि सविकल्पसमाधेः एव सङ्गाविषयत्वात् । निर्विकल्प-समाधेरङ्गत्वाङ्गीकारे विशेष्यलोपापत्तेः तस्यैव शिरः सोपानत्वात् ।

सद्वृत्त्या च त्रिपुट्याः ध्यातृध्यानध्येय-द्रष्टृदर्शनदृश्य-श्रोतृश्रवण-श्रोतव्यादि लक्षणाया नाशो विनष्टिः सम्पद्यते । अभावस्यापि यथार्थत्वाङ्गीकारात् क्रियासंसर्गो न विरुध्यते । तादृशत्रिपुटीनाशात् ध्यानक्रियादिव्यवधानहेतूपाधेः तदाकारवृत्त्या निर्विकल्पसमाधिलक्षणया परिमार्जनात् आत्मपरात्मनो बिम्बप्रति-बिम्बरूपयोर्जीवात्मपरमात्मनोः एकत्वं सच्चिदानन्दरूपेण स्थितिः सिद्ध्यतीति शेषः। स्वरूपेणावस्थितेरेव मोक्षपदार्थत्वादङ्गाङ्गिभाववत् जन्यजनकभावस्यापि परमार्थत्वानङ्गीकारात् । शास्त्राणामपि त्रिपुटीविषयकत्वात् त्रिपुटीत्रैगुण्यशब्दयोश्च समानार्थत्वस्य आचार्यैः प्रतिपादितत्त्वात् । तदितरस्योपाधित्वासम्भवात् तदभावे जलाद्यभावे चेन्द्रैक्यवत् आदर्शाद्यभावे मुखैक्यवत् एकता आत्मनोः स्वतः सिद्ध्यतीति भावः।।

శ్లో॥ సత్సఙ్గాత్ శుద్ధితో జ్ఞానాద్వైరాగ్యాదస్మృతేః స్మృతేః।
సద్వృత్త్యా త్రిపుటీనాశాద్ ఐక్యమాత్మపరాత్మనోః॥ 70

వ్యాఖ్యా:-సత్సఙ్గాదితి। సతామన్తఃకరణశుద్ధివైరాగ్యాదీనాం సఙ్గః సమ్బన్ధో యత్ర, అర్థాద -సత్ఫలప్రసఙ్గో యత్ర నాస్తి తాదృశాత్కర్మణః శుద్ధిరన్తఃకరణస్య అజ్ఞానావృతత్వాభావః సమ్పద్యతే। అథవా సతాం స్వధర్మాణాం సఙ్గాత్ శ్రద్ధయా అనుష్ఠానాత్ శుద్ధిరుత్పద్యతే। అథవా స్వస్వధర్మోపాసనాచ్యుతిజన్యసకలాపరాధపాతకోచ్ఛేదక-స్వస్వశాఖీయ-వేద-భగవద్గీతాపాఠః సచ్ఛన్దార్థః, తస్య సఙ్గాత్ శ్రద్ధయాభ్యాసాత్ చిత్తశుద్ధిరుదేతి।

శుద్ధితోఽన్తఃకరణశుద్ధ్యా చ "బ్రహ్మాస్మీతి, తదేవ సత్యమిత్యాకారకం జ్ఞానం పరోక్షజ్ఞానముత్పద్యతే। జ్ఞానాదుక్తలక్షణాత్ సదసద్వివేకద్వారా వైరాగ్యమ్ అసదంశే విరక్తిరుత్పద్యతే। పదార్థలక్షణస్య పూర్వముక్తత్వాన్న జడత్వాపత్తిః। తాదృశవిరక్తేశ్చ అస్మృతిః కృతకర్తవ్యాసత్ఫలజనకకర్మణాముపరతిర్భవతి। యద్యపి బ్రహ్మాకారాకారిత-వృత్త్యుదయానన్తరం సదసద్వివేకాదీనామపి సత్ఫలత్వం న ఉపయుజ్యతే తథాపి పూర్వసోపానమారూఢస్యారుహ్యమాణోత్తరసోపానస్య సత్ఫలత్వ అనఙ్గీకారే ఇష్టావాప్తే-ర్దుర్లభత్వాదన్తఃకరణశుద్ధ్యాదీనాం కర్మసత్ఫలత్వం ప్రతిపాద్యతే శ్రుతిభిః, తదేవాచార్యై-

రప్యఙ్గీక్రియతే। తస్యా అస్మృతేః సకాశాత్ స్మృతిః "బ్రహ్మైవ ధ్యాతవ్యం నేతరత్" ఇతి ధ్యానక్రియావలమ్బినీ ధారణా సమ్పద్యతే ।

యద్యపి యోగశాస్త్రే ధ్యానధారణాలక్షణం వృత్తిద్వయముక్తం తథాపి ఆశ్రయ-ఆశ్రయిభావేన ఏకత్వే న విరోధః, స్మృతేః ధ్యానధారణాఖ్యచిత్తవృత్తేః సకాశాత్ సద్వృత్తిః। సద్బ్రహ్మ తదాకారాకారితాన్తఃకరణవృత్తిరుదయతే। తత్రైవ సవికల్ప సమాధేరన్తర్భావః। అష్టాఙ్గయోగేఽపి సవికల్పసమాధేః ఏవ సఙ్ఖ్యావిషయత్వాత్। నిర్వికల్పసమాధేరఙ్గత్వాఙ్గీకారే విశేష్యలోపాపత్తేః తస్యైవ శిరఃసోపానత్వాత్ ।

సద్వృత్త్యా చ త్రిపుట్యాః ధ్యాతృధ్యానధ్యేయ-ద్రష్టృదర్శనదృశ్య-శ్రోతృశ్రవణ-శ్రోతవ్యాదిలక్షణాయా నాశో వినష్టిః సమ్పద్యతే । అభావస్యాపి యథార్థత్వాఙ్గీకారాత్ క్రియాసంసర్గో న విరుధ్యతే । తాదృశత్రిపుటీనాశాత్ ధ్యానక్రియాదివ్యవధానహేతూ-పాధేః తదాకారవృత్త్యా నిర్వికల్పసమాధిలక్షణయా పరిమార్జనాత్ ఆత్మపరాత్మనో బిమ్బప్రతిబిమ్బరూపయోర్జీవాత్మపరమాత్మనోః ఏకత్వం సచ్చిదానన్దరూపేణ స్థితిః సిద్ధ్యతీతి శేషః। స్వరూపేణావస్థితేరేవ మోక్షపదార్థత్వాదఙ్గాఙ్గిభావవత్ జన్యజనక-భావస్యాపి పరమార్థత్వానఙ్గీకారాత్। శాస్త్రాణామపి త్రిపుటీవిషయకత్వాత్ త్రిపుటీ-త్రైగుణ్యశబ్దయోశ్చ సమానార్థత్వస్య ఆచార్యైః ప్రతిపాదితత్వాత్। తదితరస్యోపాధిత్వా-సమ్భవాత్ తదభావే జలాద్యభావే చేన్ద్రైక్యవత్ ఆదర్శాద్యభావే ముఖైక్యవత్ ఏకతా ఆత్మనోః స్వతః సిద్ధ్యతీతి భావః॥

अवतारिका:- महदनुग्रहसम्पन्नस्य निबन्धस्य महदेव फलमिति स्वोक्तं स्वशिष्योक्तं वा प्रकरणार्थानुसन्धानफलम् आह --

श्लो॥ आचार्यानुग्रहादेव सूक्ता विज्ञानदीपिका ।
सिद्धपद्मपादाचार्यैर्धृत्यास्या मुच्यते कृतेः॥ ७१

व्याख्या- आचार्यानुग्रहादिति । आचार्याणां शङ्करादीनामनुग्रहात् कृपाकटाक्षादेव सिद्धैर्निरस्तदेहाध्यासैः पद्मपादाचार्यैः विज्ञानदीपिका फलानुसन्धानरहित-कर्मानुष्ठानद्वारा साक्षात् क्रमेण वा विज्ञानं जायते इति तत्त्वज्ञानप्रकाशिका सूक्ता संक्षेपेणोक्ता । अस्या विज्ञानदीपिकाया धृत्या अर्थानुसन्धानपूर्वकधारणेन कृतेः त्रिविधादपि कर्मणो मुच्यते । योऽर्थानुसन्धानकर्ता स मुक्तो भवतीत्यर्थः।

कालकर्मगुणाधीनः स्वभावनिबद्धो जन्तुः फलश्रुतिमन्तरेण प्रायः सत्कर्मणि न प्रवर्तते इति सन्मार्गप्रवर्तका आचार्याः शब्दार्थानुसन्धानफलं स्वमुखेन स्वशिष्यद्वारा वा स्वनिबन्धनान्ते समारोपयन्तीति भावः॥

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यप्रियशिष्ययतीश्वर पद्मपादाचार्येण विरचिता विज्ञानदीपिका तेनैव कृता विवृतिव्याख्या च सम्पूर्णा

॥ शुभं भूयात् ॥

అవతారికా:- మహదనుగ్రహసమ్పన్నస్య నిబన్ధస్య మహదేవ ఫలమితి స్వోక్తం స్వశిష్యోక్తం వా ప్రకరణార్థానుసన్ధానఫలమ్ ఆహ --

శ్లో॥ ఆచార్యానుగ్రహాదేవ సూక్తా విజ్ఞానదీపికా।
సిద్ధపద్మపాదాచార్యైర్ధృత్యాస్యా ముచ్యతే కృతేః॥ 71

వ్యాఖ్యా:- ఆచార్యానుగ్రహాదితి । ఆచార్యాణాం శఙ్కరాదీనామనుగ్రహాత్ కృపా-కటాక్షాదేవ సిద్ధైర్నిరస్తదేహాధ్యాసైః పద్మపాదాచార్యైః విజ్ఞానదీపికా ఫలానుసన్ధానరహిత-కర్మానుష్ఠానద్వారా సాక్షాత్ క్రమేణ వా విజ్ఞానం జాయతే ఇతి తత్త్వజ్ఞానప్రకాశికా సూక్తా సంక్షేపేణోక్తా। అస్యా విజ్ఞానదీపికాయా ధృత్యా అర్థానుసన్ధానపూర్వకధారణేన కృతేః త్రివిధాదపి కర్మణో ముచ్యతే। యోఽర్థానుసన్ధానకర్తా స ముక్తో భవతీత్యర్థః।

కాలకర్మగుణాధీనః స్వభావనిబద్ధో జన్తుః ఫలశ్రుతిమన్తరేణ ప్రాయః సత్కర్మణి న ప్రవర్తతే ఇతి సన్మార్గప్రవర్తకా ఆచార్యాః శబ్దార్థానుసన్ధానఫలం స్వముఖేన స్వశిష్య-ద్వారా వా స్వనిబన్ధనాన్తే సమారోపయన్తీతి భావః॥

ఇతి శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదాచార్యప్రియశిష్యయతీశ్వర-పద్మపాదాచార్యేణవిరచితా విజ్ఞానదీపికా తేనైవ కృతా వివృతివ్యాఖ్యా చ సమ్పూర్ణా

॥ శుభం భూయాత్ ॥

पद्यानुक्रमणिका

పద్యానుక్రమణికా

98

श्रीः

श्रीपद्मपादाचार्यविरचित
विज्ञानदीपिका नामैतत् ग्रन्थः
मया मनसा वाचा कर्मणा
श्री व्यासादिमहर्षीणां पदपद्मानां समर्पितम् ।

శ్రీశ్రీశ్రీ
స్వామి అరుళానందసరస్వతివారి
సంపాదకత్వములో వెలువడుతున్న
"ఆత్మజ్యోతి" లో ఆంధ్రప్రతిపదార్థతాత్పర్యవివరణములతో
ధారావాహికగా వెలువడుతున్న "విజ్ఞానదీపికా"
ది.15-06-2009 న పుస్తకరూపముగా వెలువడుటకు
ఆర్థిక సహాయము అందించినవారు
కీ॥శే॥ నడిపినేని కొండయ్య, భార్య మహాలక్ష్మమ్మ గార్ల స్మృత్యర్థం
వారి కనిష్ఠ పుత్రుడు
డా॥ సూర్యనారాయణ, ప్రిన్సిపల్ (రిటైర్డ్), కందుకూరు.
ఇయ్యది
శ్రీ వ్యాసాదిగురుపరంపరకు
భక్తితో సమర్పితము.

Check List

Book Number	2MR01A128	Date	4/8/22
Front Cover	yes	Back Cover	yes
Blank Pages	CI, 97		
Missing Pages	No		
Prepared By	prathyusha	Cutting By	prathyusha
Scanned By	prathyusha	Pages	101